

Trendafil Krastanov
(Bulgaria, Sofia)

The Cyrillo-Methodian Tradition and Cult from Rome through Bulgaria to the Kievan Rus' Bulgarian Envoys and Literarians in the 9th Century: Peter the Monk and John the Exarch

Abstract: New sources and identifications point to the role of two Bulgarian envoys to Rome from 866 to 879: Peter the *grand curator of the Archon of Bulgaria*, subsequently known as Peter the Monk (*Chernorizets*), and the *Boila John*, who in 879 became *Exarch under Methodius the Great Archbishop blessed by God* and Exarch of Bulgaria, known as John the Exarch. Peter and John met Constantine the Philosopher, his brother Methodius and their disciples in Rome in 868 and together with them and with the help of Bishop Formosus of Porto and Paul „*Bishop of Bulgaria*” urged Pope Hadrian II to recognize the new alphabet *Abecenarium Bulgaricum* and the Cyrillo-Methodian translations of the Holy Gospels „*chiefly serving the Bulgarians*”. Pope Hadrian II ordained Methodius and his disciples, who conducted the liturgy in apostolic churches in Rome with „*blessed Slovenian translations*”, made copies of them in Italian-Bulgarian scriptoria and in 868 sent them officially to the Bulgarian capital Pliska. During his diplomatic mission in Rome (from 866 to 879) the Bulgarian envoy John became a deacon of the Roman Church – for several years he *worked in Rome* and was a close associate of Pope John VIII and Methodius of Morava. Five years later John the Exarch inherited from Methodius the Pannonian archdiocese, but after the conquest of the Moravian region in Pannonia by the Hungarians he moved to Preslav as *Archbishop of Bulgaria*, where probably in 917 he was ordained by Tsar Simeon as Bulgarian Patriarch. In Morava John wrote his works *Shestodnef* (Hexaameron) and *Bogoslovie* (Theology), whose Chapter 55 was titled *A Story of the Letters*. Peter and John – two Bulgarian envoys to Rome – founded the Bulgarian Church and created original works of their own. Peter the Monk wrote sermons in vernacular Bulgarian based on borrowings from the *Responses of Pope Nicholas I to the Questions of the Bulgars*.

John the Exarch, an author of secular miscellanies for the education of successors of rulers and sermons for the entire year, was known as the *Bulgarian Chrysostom*; after his death he was canonized for his role in the struggle against paganism.

The Life of St. Constantine-Cyril, The Eulogy on St. Cyril as well as *The Life of St. Methodius* and the *Eulogy on the Blessed Cyril and the Moravian Archbishop Methodius* are works by John the Exarch, while the *Liturgy of St. Methodius* was created by the Bulgarian Bishop Constantine of Preslav.

Towards the end of the 10th century the Cyrillo-Methodian tradition and cult found its way from Rome, through the Bulgarian capitals Pliska and Preslav to the Kievan Rus'; centuries later it was copied in Russia with the aim of overcoming paganism.

Key words: Cyrillo-Methodian tradition, Rome, Pope Hadrian II, Bulgarian envoys Peter and John in Rome, Cult of St. Cyril in Rome, Cult of St. Methodius in Bulgaria, their transfer from Bulgaria to the Kievan Rus'

Трендафил Кръстанов
(България, София)

Кирило-Методиевска традиция и култ от Рим през България до Киевска Русь Български дипломати и книжовници от IX век: Петър Черноризец и Йоан Екзарх

През август 866 г. българският владетел Борис I изпраща трима свои представители в Рим. Това са „великият куратор“ и негов роднина Петър, както и боилите Йоан и Мартин, които отправят 115 въпроса към папата 1. относно същността, устройството и ръководството на християнската Църква (Гюзелев/Gyuzelev 1969: 197-202; Илиев/Илев 2003) и как да бъде устроена тя в България начело със свой патриарх (Гюзелев/Gyuzelev 1969: 206-207, 221); 2. отправена е молба за книги и свещеници, които да подпомогнат укрепването на християнството в просторната държава. Откликът от страна на папската институция е документиран в *Отговори на папа Николай I по допитванията на българите*. През 866-867 г. в Рим пребивава също „и друг благороден мъж Петър“, вторият българин е Георги, а в края на 867 г. там пристигат Константин Философ, брат му Методий и техните първи ученици, наречени по-късно Седмочисленици.

Според *Пространно гръцко житие на св. Наум* Кирил и Методий желяели да посветят в християнството българите, затова съставили нова азбука съобразно особеностите на българския език и превели основните богослужебни книги на български език, „каквито имаме ние гърците“, но решили да проконтролират тяхната точност, като ги занесат за проверка в стария Рим (Dujsev 1938, Бърлиева/Barlieva 1987).

Петър съдия, сродник и „велик куратор на архонта на България“
Борис-Михаил, чергубиля и черноризец от IX век

Предполага се, че става въпрос за старобългарския книжовник Петър Черноризец. За обстойното си изследване върху неговото творчество Румяна Павлова (Павлова/Pavlova 1994: 6) привлича около 200 преписа на творбите му. Посочени са 14 негови пространни слова, между които *Слово за поста и за молитвата; Поучение за спасение на душата; Слово за временния живот; Слово за различната неправда; Слово за правдата и неправдата*; пет кратки слова, създадени чрез съкращаване на текста на пространните, и други четири слова. Още през XIX в. руски учени отбелязват наличието на слова и поучения от „Петър Черноризец“ („Петър Недостойни“, „някой си Петър“), за които не установяват наличие на гръцки образци, но поради древността им предполагат, че техен автор е „Петър Руский“. А. Соболевски (Соболевски/Sobolevski 1908, също Павлова/Pavlova 2003: 141, Йовчева/Yovcheva 2008: 267-270) уточнява, че тези творби са старобългарски от X век, което дава основание на други изследователи да го свържат с името на българския цар Петър (Павлова/Pavlova 1994: 9-30). Други историци обаче оспорват това мнение. С по-голяма вероятност Петър Черноризец би могъл да бъде идентифициран с посочения по-горе български съдия Петър, изпратен от Борис-Михаил през август 866 г. в Рим с въпроси към папа Николай I.

През 867 г. в *Чивидалското евангелие* са записани имената на български пратеници, завръщащи се от Рим. След имената на българския владетел Борис-Михаил и цялото му семейство, отделно са изписани:

От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и жена му Анна, и баща му Йоан, и майка му Мария, и синът му Михаил, и другият му син

Велегнев, и дъщеря му Богомила, и другата Каля, и третата Марта, и четвърта Елена, другата му съпруга Собеслава. И другият знатен мъж Петър... и Георги. Петър и жена му София (Смядовски/Smyadovski 2003: 515).

Налице са имената на двама български благородници с името Петър – първият е записан като *Сондоке*, което вероятно е званието 'сундик' или 'съдия', повторено в обръщението на папа Йоан VIII в писмо от 879 г. до *Petro Cербule et Sundice ceterisque optimatibus et conciliariis dilecti filii nostril Mihaelis Regis Vulgarorum* (Iohannes VIII papaе. Epistolae: 147, ЛИБИ 2: 61). В случая е възможен и превод

До Петър чергубиля и съдия, и другите велможи и съветници... (Кръстанов/Krastanov 2008: 84-85).

Приемаме, че Cербule не е име, а титлата чергубиля за Петър съдия, който след 879 г. става чергубиля, по-късно – черноризец и е оставил слова, за които не са открити гръцки образци, а текстуални заемки от *Отговорите на папа Николай* (Павлова/Pavlova 1994: 34-36), т.е. те са или превод от латински, или компилация от текстове на християнски слова за нуждите на новопокръстения български народ (Кръстанов/Krastanov 2008: 83-85). Печатът *Петър велик куратор на архонта на България* (Йорданов/Yordanov 2007) потвърждава предположението за отъждествяването на съдия Петър, роднина на Борис-Михаил, с водача на българското посланичество в Рим от 866-879 г. (Кръстанов/Krastanov 2008).

През 868 г. съдия Петър се среща в Рим със завърналите се от България епископи Павел („епископ на България“) и Формоза Портуенски, които го представят на новия папа Адриан II и заедно с други римски духовници убеждават папата да признае новата азбука глаголица като *abescenarium bulgaricum* „българска азбука“ и „словенската“ литургия „главно с оглед на българите“ (Wattenbach 1876: 70; Кръстанов/Krastanov 2008: 88-89), защото е по-добре в България да си служат с говоримия български език, вместо с традиционния гръцки, което съвпада с желанието на Рим в България да не се изучава гръцки език и богослужението да не се извършва на този език.

Словата на Петър Черноризец са насочени срещу езическите остатъци в България от края на IX в. Според Грета Стоянова в *Слово за поста* са налице съответствия с *Отговорите на папа Николай I* и посочените там „живи езически ритуали и вярвания“:

Това слово се отличава по тематика и по начин на изложение от другите. То явно е предназначено за широка необразована публика. В него се споменават характерни за езичници обряди и качества: сварь, бои, свадѧ, величание, гордость, несъитость, дъшегъбъство, чародѧбъство, наръзъ, пошение, коцѧвнъ, идолослѧжение (Стоянова/Stoyanova 1996: 152-153).

В *Поучение за спасение на душата* също се откриват паралели с глави 69 и 64 от *Отговорите на папа Николай от 866 г.* – до жените-майки и за облеклото в църквата. Характерна е и диалогичността, риторичните въпроси и възклицанията. В *Слово за временния живот* има обръщение към власти земнини, и вельможи, и волѧре и сѧди члѧстии, кто въи дѧетъ и санъ, и оумъ и мѧдростъ, да оумѧсте и смъслите. Никѧде не се споменава думата ерес, никѧде богомилство. Петър явно отлично е познавал *Отговорите на папа Николай I от 866 г.* Този факт е безспорен и поради явните текстови съответствия между съдържанието на словата, особено и най-вече на *Слово за поста* и подробните разяснения на папата в 4, 7, 8, 35, 47, 64, 101 глави (Стоянова/Stoyanova 1996: 152).

Към тези факти се добавя наличието на завършеци на отделни слова, подобни на финалните формули в *Киевските листове*: ꙗ̀ нашегѧ ꙗ̀ ꙗ̀ 51а, о ꙗ̀ ꙗ̀ ꙗ̀ ꙗ̀ нашемъ 56а, ꙗ̀

(„доверен“) на папа Йоан VIII (872-882 г.) (ЛИБИ/ЛІВІ 2, 1960: 162); презвитер и Екзарх Български на архиепископ Методий Моравски от 879 г. в Морава Панонска в Илирик (Кръстанов/Krastanov 2006: 75-81); архиепископ Моравски след 885 г. или пет години след Методий (Interim in Moravia annis quinque interpontificio durante, tandem Johannes Moravus in locum Methodii cooptatus est; Бърлиева/Barlieva 1992: 46); „Йоан – архиепископ на моравците след Методий и неговите суфрагани Бенедикт, Даниел и Вихинг“ (Асемани/Asemani 1987: 227). Споменатият Даниел може да бъде отъждествен с епископ Велички в провинция Западна България след 878 и преди 906 г., когато там е изпратен епископ Климент Тивериуполски (893-906 г.) за епископ Велички (от 906 до 916 г.). Според ватикански извор Епископия Велаграда или Велеграда (Берат) и Канина, Южен Епир (град в Албания, сега Берат), е епископия първо към Драчката митрополия, наречена Пулхериуполска, после е Велаградска митрополия към Охридската архиепископия... Епископи са: 1. Филарет; 2. Серафим; 3. Сергей - 16 април 878 г.; 4. Даниел; 5. Климент 906 - †25 юли 916 г. според Codex Vat. gr. 2492 г (Кръстанов/Krastanov 1999).

Йоан архиепископ на българите и на България се споменава на оловен печат на гръцки език, намерен на терена на античния Виминациум (днес Костолац в местността „град“ в близост до църквата „Св. Георги“):

Майко-дево помагай на архипастира на българите Йоан (Душанић/Dušanić 1975: 37) и *Йоан архиепископ на България от края на IX в.* (Йорданов/Yordanov 2013), наречен от негов съвременник *църковен строител на българската земя*, по-късно добавено от друг иже въз патриарх възгърцѣи земли (Ангелов/Angelov 1967: 112-115; Кръстанов/ Krastanov 2006: 78); издигнат от цар Симеон през 917 г. в Преслав за патриарх (?; Varnalidis 1968: 7; Кръстанов/Krastanov 2013).

За култ към св. Йоан Екзарх се откриват данни в различни извори (Иванова/Ivanova 1995: 631; Икономова/Ikonomova 1995: 170-171): в Евангелие от XII в. *І стго юана еѣрха* (Добрев/Dobrev 2008: 357); за св. Йоан Екзарх има помен заедно със св. св. Кирил и Методий и Климент Римски в Типографско евангелие от XII в. (Пентковский/Pentkovskiy 1998: 152-153); в Евангелие и Апостол от XIII в. в Белградската библиотека с тропар за него: ... свѣтѣ поганскѣи разори и црѣю дръжавѣ оукрѣпи... „унищожи езическия свят и укрепил властта на царя“ (Кръстанов/Krastanov 2013: 108).

Книжовникът Йоан Екзарх

„Монах Йоан“ сътворил в Рим два канона на глаголица за Рождество на св. Йоан Предтеча и за върховните апостоли Петър и Павел (Tarnanidis 1988: 100-102, Кръстанов 2010: 194-195); съставил светски *Княжи изборник* за възпитанието на българския княз като Изборник (съхранен в препис от 1076 г.; Veder 1995: 82-87) и друг Изборник (съхранен в препис от 1073 г.). На новобългарски е преведен неточно под заглавие *Спасителна книга* от старогръцки език, но са изпуснати бележките и добавките на български. Във византийската литература няма подобен изборник, съдържащ явно проримски текстове с изброяване на шестте вселенски събора и петте патриаршии, начело с Римския 1. Епископ Петър, 22 години... На последно пето място е споменат Константинополският: 1. Стахис, който е от 70-те апостоли и е ръкоположен от апостол Андрей, епископ на Тракия (Спасителна книга/Spasitelna kniga 2008: 381-384).

Богословие или *Небеса* е с оригинален Прологъ, съдържа сведения за Константин Философ, приел монашеското име Кирил, както и за живия „велик божи архиепископ Методий“ (Sadnik 1967: 2-4). Като 55-та глава тук е поместен Трактатът „За буквите“.

Екзарховият идиолект дава основание за предположението, че Йоан Екзарх е написал *Сказание* за писмената на Черноризец Храбър със заглавие *Съказаніе како състави стъзи Кирилъ философъ азъкъкъ по ѱзъкъкъ словенскъкъ, и книги преведе. ѱ греческѱ на словенскѱи ѱзъкъкъ. Сказание какъ свети Кирилъ Философъ състави азбуката по словенски езикъ и преведе книги отъ грѱки на славянски езикъ* като глава 55-та от неговото съчинение „Небеса” (Трендафилов/Trendafilov 2001: 230-231, Кръстанов/Krastanov 2001: 6-13).

Шестоднев е писан също преди 6.04.885 г., когато Йоан е още презвитер Екзарх от 879 до 885 г. *Шестодъниѱ* съпсъно Йоаномъ презвитеромъ ексархомъ, посветено на княз Симеон (Икономова/Ikonomova 1995: 174-182, Трендафилов/Trendafilov 2001: 47-82).

Идиолект на Йоан Екзарх

Константин Калайдович открива в началото на XIX в. Йоан Екзарх за славистиката. Изданието му от 1824 г. е най-забележителният по ценността и богатството на публикувания нов фактически материал и обобщаващи заключения труд (Калайдович/ Kalaydovich 1824). В уводната част Калайдович категорично свързва делото на Йоан Екзарх с най-стария период на славянската книжнина, поставя неговата личност наред с личностите на Константин-Кирил и Методий и очертава дейността и книжовното му наследство на широк историко-културен фон. В глава 3, посветена на превода на *Богословіе* от Йоан Дамаскин, Калайдович засяга почти всички първо-степенни въпроси, които този паметник поставя пред науката.

За идиолекта на Йоан Екзарх особено важни са наблюденията на руските археографи Александър Горски и Капитон Невоструев върху езика и преводаческото умение на Йоан Екзарх. Те първи посочват редица специфични за езика и стила на книжовника думи и изрази като:

Добродавъць, собъство, съставъ, творьць, чиститель, рѱзильникъ (ножици), небонъ (Трендафилов/Trendafilov 2001: 8)

Лексиката на Йоан Екзарх показва ясно изразена връзка с най-старите славянски глаголически писмени паметници, но същевременно притежава и специфични източнобългарски черти, вкл. и форми с определен член:

влага та, въ годо тъ, слово того, мирото, дѱваѱа: и други акъ, имъже, капище, клеверѱтъ, лѱпо етъ, лѱчьба, небонъ, пасторѱхъ, съставъ, таче, тварь, ти за съюз и, трѱва (Вж. Приложение 1)

Соболевски отбелязва лексеми, типични за езика на Йоан Екзарх:

акъ, безлѱпотъство, вскорѱ, гѱсла, женитва, имъже, козлогласование, лѱстъвица, небонъ, образъ, подъвъга, потъ, правата въра, мѱчителъство, тираниѱ, пиѱнъство, преболе, преболшем, прѱлюбодѱиство, съитость, таче, тагость, тагота, оѱбоинникъ, щедролубивѱи, чертогъ, чресъситость, чочъство (Соболевский/Sobolevskiy 1901: 177-202).

Екатерина Дограмаджиева изследва синтактичната служба на старобългарските сирѱчь и рекъше, посочва и следните лексеми от Екзарховия идиолект:

акъ, балии, благодѱтъ, врачъ, дебелъство, имъже, криво, не бо ѱестъ лъзѱ...нъ, небонъ разоѱма ради прѱблажемъ кънигъ сиѱ, свѱтълость, свѱтълота, собъство, таче, тварь, чиститель, чистительство; ако, акъ, имъже, имъжесе, имъжето, како любо да, любо, понеже (Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1980; 1980a).

Вайер и Миклас отбелязват и други думи, присъщи на Екзарховия идиолект:

въхма, вещь, вещьство, въсѱмо, имъже, лѱна, мѱнити, нарековати, обълъ, овъгда, подова, тварь, ти, чисѱа (Вайер, Миклас/Vayer, Miklas 1986: 47-56).

Налице са и хапакси в езика на Йоан Екзарх, т.е. лексеми, които се отбелязват само в неговите произведения:

блжъство, винъство, възъство, гораждъство, дробънства, дъшъство, мильство, мощъство, оцьтъство, потрѣбъство, сопльство, съмрътъство, тоуждъство, хоуждъство, мѣлостъ, пльзостъ, прѣмина, стръчина, тлъстина, частъзини; особени думи от Й. Екзарх: собъство, подобъство, высостъ, мокрота, ширина. Ниска честотност у Й.Екзарх се отбелязва за: различъство (11), сѹхостъ (9), низостъ и широстъ (по 6), глжвостъ, дѣтельство и обильство по 3), рѣдостъ, тжпостъ, сладъство (по 2) (Ковачева/Kovacheva 1989: 143).

Емилие Блахова и Живка Икономова установяват наличие на 71 лексеми, които не са включени в Slovník jazyka staroslověnského: братолюбъство, възпатити, възчатити, възити, възходити, гривна, гръбавъ... (Благова, Икономова/Vlagoва, Икономова 1995: 288), (Вж. Приложение 2) и 10 съвпадения между *Беседите* на папа Григорий Двоеслов и езика на Йоан Екзарх в *Хрониката на Георги Синкел* (Тотоманова/Totomanova 2008: 671). Следователно 40-те *Беседи* на папа Григорий Двоеслов са преведени от латински на старобългарски език от Йоан Екзарх (IX в.), а не през XI в. в Чехия (Кръстанов/Krastanov 2007: 432-433; 2010в; Krastanov 2011: 184-185).

Капиталното изследване върху езика на Йоан Екзарх е дело на Вондрак, комуто принадлежи важния извод, че езикът на Йоан Екзарх и езикът на най-старите, възхождащи към Кирил и Методий паметници, са родствени наречия на един и същ език (Vondrak 1896: 19).

Измежду най-големите постижения на Йоан Екзарх се посочва създаването на първата славянска философска категориално-понятийна система и терминология (Илиева/Пиева 2005: 36). В *Богословие* са налице 37 лексеми, нерегистрирани в палеославистичните лексикографски трудове, и други 64 лексеми, отбелязани само в този книжовен паметник; както и редица неологизми (Илиева/Пиева 2005: 39). (Вж. Приложение 3). Тази констатация е потвърждение на предположението, че Йоан Екзарх е „работил в Рим”, превеждал е Тълковно евангелие, т.е. *40 Беседи на папа Григорий Двоеслов* от латински на старобългарски език, а също така, че той е писал и полемични творби – *За буквите* (Кръстанов/Krastanov 2001: 6-13).

Посочените изследвания дават основание за твърдението, че българският книжовник Йоан Екзарх е бил образован боил, който е подпомагал владетеля Борис I в борбата му срещу езичеството, затова е изпратен в Рим през 866 г., където е „работил” като дипломат и черноризец, събирал текстове от различни книги, за да състави няколко *Изборници* за просветата на новопокръстения български народ и особено за възпитанието на младия княз Симеон, на когото е посветил своя *Шестоднев* преди 885 г. Още като дякон на Римската църква българският пратеник в Рим съставил Изборник за възпитанието на българския престолонаследник (запазен в препис от 1076 г., срв. Veder 1995).

Цанко Цанев предполага наличие на завършен цикъл от тържествени празнични слова на Йоан Екзарх за Господските празници според тяхната евангелска последователност: Рождество Христово, Богоявление, Сретение, Преображение, Възнесение, Петдесетница... и т.н. (Цанев/Tsanev 1996: 141).

Слова на Йоан Екзарх

По повод твърдението на Люба Стоянович, че е открил нови слова на Климент Словенски, Соболевский/Sobolevskiy (1905: 433) отбелязва:

Нет никакого основания видеть в них произведений Климента. Автор их – человек более талантливый, чем Климент, с другого литературного манере, но также плодовитый (по Иванова/Ivanova, срв. Климент Охридски 2: 624).

Кой е този „по-талантлив и плодовит книжовник” в България от IX век? Йоан Екзарх като книжовник и особено като оратор-проповедник става известен още и с

публикуваното от Калайдович *Слово за Възнесение*, последвано от открития на други негови слова (Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva 1971; Трендафилов/Trendafilov 2001: 83-87; Славова/Slavova 2008: 246-247).

Слова за *Рождество Христово* от Йоан Екзарх като свети Йоан Златоуст

По отношение на първо *Слово за Рождество Христово* се отбелязва:

По запазени южнославянски преписи то превъзхожда не само всички останали слова с неговото име, но и всички слова на Климент Охридски, съхранени от българския Златен век от края на IX и началото на X в. в южнославянската ръкописна традиция до края на XIV в... Словото на Йоан Екзарх е едно от най-широко разпространените произведения на старата българска литература до края на XIV в. (Николова/Nikolova 2007: 5).

В *Ягичевия Златоуст* това слово е отбелязано като дело на „свети Йоан Златоуст“ на Рождество Христово второ (Димитрова/Dimitrova 2011: 43а-48а).

Трето *Слово за Рождество Христово* от Йоан Екзарх Български
„По заповед на светител Методий“

Въ тѣже днь Слово на рожтво Хво. Нач. Понеже множицею чтно ваше стльство, заповѣдоу намъ веле написати малыми плными словесы...

Подобно сведение се среща в *Слово за Рождество Христово*, публикувано като предполагаема творба на Климент Охридски (Климент Охридски/Kliment Ohridski 2: 193-196), но Красимир Станчев поставя въпросителен знак (?) (Станчев, Попов/Stanchev, Попов 1988: 74), което означава съмнение по отношение авторството на Климент Охридски, Климентина Иванова пък го определя като „Слово. Аноним“, „Гръцкият текст е неидентифициран“... На рождество Христово слово в томоужде (Иванова/Ivanova 2008: 387, №12) и следва трето слово. В началото се отбелязва, че словото е създадено *по заповед на светителство*. Това рядко означение се използва за архиепископ и се открива в Службата на св. Методий (Иванов/Ivanov 1931: 301, 305).

Този факт дава основание за предположението, че *Словото за Рождество Христово* в Климент Охридски/Kliment Ohridski 2 е творба на Йоан Екзарх, в него се срещат сведения за град Рим и разказ за дъщеря на римски император.

Към идиолекта на Йоан Екзарх се отнасят:

акы, сырѣчь, исконы, изначела; нѣ во нь; тры имена сырѣчь лица, поганыи, храбрьрь, им'же, сказаютъ, тварь сырѣчь въсь мирь; .д. ми вещьми съставль, сиирѣчь, рекше, занеже, лоуна, влчѣства при кесарь Авгоустъ, дъщере Авгоуста цра немощата сочши въпаде въ грѣ сточдныи, наводимъ се Тиверь рѣка и потоги единому че гра румьска, Авгоустъ... събра въсе воляры свое, дѣдиному, женитва, намѣтникъ.
(Приложение 4).

Към тези лексикални особености в езика на Йоан Екзарх се добавят и сведенията от един препис на това слово (Хил/Nil 442//40/14), посочено от Кл. Иванова (Иванова/Ivanova 2008: 287), където е налице пояснение на думата параклит на гръцки, латински и словенски:

Параклитъ грѣскы езыкѣ паракли, рѣскы же, ад'вокатъ ѿ кошелаторъ, словескы же езыкѣ, призватѣ и зтешитѣ ретѣ,
Оутешитель и призыватель не са включени в Старославянский словарь (1999).

Най-важно и безспорно доказателство за авторството на Йоан Екзарх е снимката от ръкописа на словото (Климент Охридски/Kliment Ohridski 2: 213), на която се вижда,

че след този текст като Трето слово за Рождество Христово *томоуѣ* (от същия автор) е поместен текстът на безспорното *Първо слово за Рождество Христово* от Йоан Екзарх с начало *Хъ праведноуе снѣце ...* (Николова/Nikolova 2007). Следователно, към известните две безспорни слова на Рождество Христово от Йоан Екзарх, сега се добавя трето, което е написано по заповед на неговия светител Методий. Този факт има важно значение за идентификацията, датировката и локализацията и на други негови творби, както и на други български творци от времето непосредствено след християнизацията на България от 866-868 г. и преди пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България след 885 година.

Богоявление или кръщение

Слово на презвитер Йоан Екзарх като свети Иоан Златоуст на кръщение Господне (Богоявление) (Иванова/Ivanova 2008: 420-431) в Ягичевия Златоуст (Димитрова/Dimitrova 2011: 57a-66a)

Нач.: *Хъ гѣ свѣтъ великъ...* Край: *и ѿвѣща имъ съ Петромъ апломъ велкъимъ...*

Към идиолекта на Йоан Екзарх се отнасят:

сѣюз ти, блѣодѣти, больши, съ възотъзи, вѣсовьскаа, възостъ, блѣодѣтъ, нѣ трѣвѣ, оубожество, немощно, недовѣдомаго, всемоцно, прѣзь горзи и брѣгъзи и хльми и вѣзнь и потоци и ломии, сице бо лѣпо естъ, единако, дѣльма, начрътаемо, бголѣпнѣ, казаетъ.

Сретение Господне

Климентина Иванова подчертава, че лексикалният състав на цитата е един от най-сигурните критерии за авторството (Иванова/Ivanova 1971: 245), както и строежът на фразата с *реку* (ЖК), наред с останалата лексика и наличните синоними. Вънсь се отбелязва единствено у Йоан Екзарховите *Шестоднев* (Ш) и *Богословие* (Б); срв. и

доброговѣа, дозрети в Ш, дѣльма се редува с радма; дѣтищъ се редува с младе-нище; единако и единаче; жидовинъ в Супр с юдеи; занеже, зане, избывати, истовъ често в Ш; капища Ш; кормление крѣмити Ш, льциии; мѣнити; недовѣдомъ, неприаузниинъ, повинънъ в Б и Ш, правдивъ, сетънѣе Ш, таче, стѣнъ сянка в Ш и Б, ти, трѣва, оувѣтъ (Иванова-Константинова/Ivanova-Konstantinova 1971: 248).

Слово на св. Иоан Златоуст на *Сретение Господне*

(Димитрова/Dimitrova 2011: 976-102a)

Нач.: *Сѣелистоу рекшоу' ...* Край: *и блѣгословивъ старѣца праведнааго Семейна ...*

Идиолект Екзархов:

дѣльма. имъже, единако, тварь, трѣва, неприаузиноу, аще бо виша...; тѣ не всрамиша са; да имъже, невѣрство, снѣство, жродѣство, оуродѣство, мѣнитъ, казаетъ.

Неизвестно *Слово за Възкресение Господне* в Ягичевия Златоуст
Йоан Екзарх като Йоан Златоуст Български

Това слово представлява особен интерес, защото неговият автор не е известен, а византийски източник за негова основа не е установен. Други преписи на този текст засега не са намерени. Следователно го няма и в привлечените за сравнение сборници (Димитрова/Dimitrova 2011: 59; 2011: 291-301)

Слово стѣго ивана златооустаго на възкрѣненіе гѣе.

Нач.: *Рлоуѣите са неѣса сѣ стѣими аѣглы и тѣ снѣце стѣи се своїми жарами* Край: *да поклонше се емѣ доинѣ и оургажаѣще ти, прѣпроводемъ дни своѣ...*

Идиолект Екзархов:

Вси во празници велии чѣньи нѣ надъ възѣми вѣста сѣи дѣнь, твари, диваволь и бѣсове, чесо дѣльма, имѣже сѣ възисоты, въ породѣ, възпати се, възтание, врачь, цѣльба, сказание, азъ ти боле сего скажѣ, то нѣс лѣзѣ, лѣпо есть, не во нѣ, знаема слово тѣ, неприахъ, лѣпотое, днѣ гѣскыи рекъше недѣльны, лоча, овъ великѣ днѣ, чистителю, не лѣзѣ, яко и громъ ти потѣтнати, о вѣхъ праздникоу праздниче, по побѣствоу львовоу, недобѣдомое, не вѣдѣ како сказати, самохотѣно, таче, тебе радѣма, тебе дѣльма, сань, номось, еже есть законь, мѣлосѣрствие, възтаниа.

Слово на свети Йоан Златоуст на *Възнесение*

Прието още от Калайдович като авторско с името Йоан презвитер екзарх Български (Икономова/Ikonomova 1995: 183).

27 (26) Слово на свети Йоан Златоуст на *Възнесение Господне* (Димитрова 2011: 2146-2196).

Идиолект Екзархов: Дѣльма, вѣстави, имѣже, мѣнѣть, таче, рекъши, жидовинѣ...

Слово на св. Йоан Златоуст на *Петдесетница*
(Димитрова/Dimitrova 2011: 2196-227a).

Нач.: Пакѣи намѣ дѣрочѣи радост... Край: ѣдиночадаго сѣи и ѣдино...

Идиолект Екзархов:

блгодѣть, трѣбѣ ѿ трѣбища, небо...нѣ, бѣсѣи, вѣставити, врачеве, имѣже, сего дѣльма, небохъ, рекъше, мѣнѣ, жидове, трѣбѣ знамениа та, сказание, быстринахъ, самовластенъ, всѣмоцѣнъ, ѣдиночинѣство, силѣство, таче.

Слово за *слизането на Светия Дух* от Йоан Екзарх

Слово на съшествие стго дха.

Нач: Пакѣи намѣ дѣрочѣи радост...

Идентифицирано в Успенския сборник от XII в., л. 278в-282в от Цанко Цанев 1996: 142-148.

Слово на свети Йоан Златоуст на *Преображение*
(Димитрова/Dimitrova 2011: 227a-232a)

Нач.: Придѣте дѣнесъ къ ѣрѣльскомоу нелѣнѣще се...Край: довлѣть во нѣ Павель...

Идиолект Екзархов:

блгодѣти, врѣховѣнии, ключарѣ, не мози, възтание, дѣльма, сѣовѣство.

О *писменехъ* (За буквите) от Йоан Екзарх

„За буквите” е най-често публикувания старобългарски книжовен паметник (Грашева/Grasheva 2003: 502) ...категорично възприет в науката като основен кирилометодиевски извор и уникален паметник на най-ранното славянско писмено изкуство. Авторството на Храбър е засвидетелствано в заглавието на творбата (в част от преписите ѣ) *О писменехъ чрѣноризца Храбра*. Не са познати никакви други вести за живота и дейността му. Включените в Храбровото съчинение сведения му придават висока документална стойност (Грашева/Grasheva 2003: 490).

Храбър е сред първите носители на кирило-методиевските традиции... Все повече се налага убеждението, че на Храбър трябва да се гледа като на отделен старобългарски книжовник със собствена физиономия (Грашева/Grasheva 2003: 498-500).т

За авторството му има различни мнения. Според редица изследователи Йоан Екзарх е „велик български автор” (Лихачов/Lihachov 1976: 533, Вайер, Миклас/Vayer, Miklas 1986: 29). Може да се предполага, че загадъчният творец на *Сказанието за писмената* на Константин Философ е великият български книжовник и духовник Йоан

Екзарх, наречен от неговите съвременници „Свети Йоан Златоуст”, защото той не само е бил преводач и компилатор от различни езици (еврейски, сирийски, гръцки, латински), но и творец на бележити творби на старата българска литература и култура: *Сказание за писмената* като 55-та глава към „Богословие” (Трендафилов/Trendafilov 2001), *Пространно Житие Кирилово*; *Похвално слово за Кирил Философ*; *Пространно Житие Методиево*; *Похвално слово за Кирил и Методий*; *Канон за Кирил и Методий*; *Книга „Съставъ”?* (Ангелов/Angelov 1984a) с идиолект Екзархов

жить, иначадъ, хлипание; Киевски листове с думи бальство, величество, имъже, мьшэ, тварь (Німчук/Nimchuk 1983).

Култ на Константин Философ св. Кирил

Ранен култ се появява около гроба му в Рим: изписана е икона, поставени са свещи и кандила, според *Житие Кирилово* и *Похвално слово за Кирил и Методий* ставали чудеса (Гошев/Goshev 1938: 119). Култът на Константин Философ, приел името Кирил в Рим през 869 г., се поражда с участието на български пратеници, които пренасят този култ наскоро в България.

Службата на св. Кирил е писана от Сава (Костић/Kostić 1938, Кръстанов/Krastanov 2000), Синкел Сава (Мирчева/Mircheva 2004). В нея е поместено и *Успение Кирилово* като кратко житие за четене след шеста песен на Канона. Това е един от най-важните извори за историята и култа на Константин Кирил Философ в България. Създадено е най-вероятно като опит за кратко (проложно) четиво за богослужебни нужди, за което свидетелствуват и преписите, в които то е поместено заедно със службата на светеца (Бабалиевска/Babaliievska 2003: 227).

Това се потвърждава от очевидеца Йоан Екзарх, „работил в Рим” и лично познат с Константин и Методий, който пише в оригиналния си Пролог към *Богословието* за светеца със светското му име и прозвище Къстентин Философ:

Понеже оубо свѣтъзи чловѣкъ бѣши Къстатинъ Философ
река многзи трудзи приа, строа писмена словѣньскыихъ кзникъ (Sadnik 1967: 1-2);
както и за живия тогава велик божи архиепископ Методий:
Съ сими же съи и оставль ѿго въ житии семь великзи бѣши
архиепископъ Мефодии,
вратъ ѿго (Sadnik 1967: 4).

Това е свидетелство на съвременник, българинът боил Йоан, лично познат с Константин Философ и брат му „великият божи архиепископ Методий”, а в преписаното през 1056-1057 г. от български първообраз *Остромирово евангелие* е отбелязана памет на св. Кирил със светското му име

прѣдъвнаго бѣа нашего. Константина философа, нареченаго въ чръньчество именемъ
Кѣрила.

Пространно житие на Константин Философ от дякон Йоан в Рим
Житіе и жизнь блженнаго зчителя нашего Константина философа,
прѣваго наставника словенскоу езыкоу

Ненадмината в естетическо отношение житиеписна творба. Папа Адриан II, наричан обаче от житиеписеца „апостолик”, т.е. наследник на апостолите, посрещнал тържествено Константин в Рим и осветил славянските книги – названието „апостолик” се употребява в *Житие Кирилово* само за живи, действащи в момента папи преди 872 г. (Трендафилов/Trendafilov 2005: 69).

Според редица автори *Житие Кирилово* е писано вероятно в италианска среда, под ръководството на Методий. Още в заглавието на житието авторът нарича своя

герой „блажен“, защото това е първата степен на светостта, която се дава скоро след успението на героя, преди да бъде назован „светец“.

Има и нови индикации за авторството на Житие Кирилово (ЖК) от „грък в Рим“, съвременник, познавал по-добре Рим, отколкото Константинопол или Моравия. Думата библиотекар, латинизъм в ЖК, предполага, че житиеписецът е познавал по-добре римската, отколкото византийската административна номенклатура. Бил е по-осведомен за топографията на Рим, отколкото за географията на Велика Моравия. Следователно авторът на първото произведение на славянската литература, или поне неговите информатори, трябва да се търсят в Рим, най-вероятно сред онези „гръци“, които според ЖК погребват тленните останки на първоучителя (вж. Ševcenco 1998, Измирлиева/Izmirlieva 2003: 536). Вероятно това е боил Йоан, станал дякон на Римската църква, полиглот, владеещ отлично общия гръцки език като книжовен в България от IX в. (Бешевлиев/Beshevliev 1992: 47), с ясно изразено българско самосъзнание. В Трето Слово за Рождество Христово от Йоан Екзарх се срещат сведения за град Рим и разказ за дъщеря на римски император, а Йоан Екзарх е бил лично познат с Константин Философ и вероятно е присъствал на погребението на своя Учител.

Идиолект Екзархов в ЖК:

жидовинъ, мѣнитъ, еммануѣль, иже ꙗко сѣ казѣмо с нами бѣ, ꙗль, сирѣчь оумѣ зрѣ бѣ,
неприязнинноу, не рачи, ловитво, лакомѣство, имже, врачъ, отрочиць, сирѣчь
прѣмоудростъ, врачество, жидовскѣю, женитва, книгочие, поганство, ривзѣтви.

Членни форми, установени в езика на Йоан Екзарх (Гълъбов/Galabov 1962: 70-99, Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva 1971: 30):

ѣко велен днѣ тъ; по семь же добраа та родителѣ; Слѣшавше же словеса сѣа.
Еже сътвори и въ наше роди, въздвигъ намъ оучителѣ сего, иже просвѣти езыкѣ нашъ.

Похвално слово за Кирил Философ

Мѣца. апрѣл . ѣ ПАМАТЪ И ПОХВАЛА прѣблѣженоу оцѣу нашеу и наставникуу
словѣньскоу ꙗзыкѣу Кирила философа и стѣго Методѣа оучителѣ (Лалева/Laleva
2004: 36а-39б).

Похвала за Кирил е една от сигурните творби на Климент Охридски като високо постижение на ораторското му изкуство и на старобългарското тържествено красноречие изобщо, основен извор за делото на Кирил и Методий... Ундолски го нарича „едва ли не най-забележителното от всички творения на Климент“ (Грашева/Grasheva 2003: 232).

Облажаванията в *Похвалното слово за Кирил* се отличават и с употребата на анафора *блажъ*, „липсваща в другите Климентови произведения“ (Лалева/Laleva 1991: 36). Но *блажъ* се среща в езика на Йоан Екзарх и в *Слово за погребение Господне* в Ягичевия Златоуст, *Слово на свети Йоан Златоуст на погребение тялото на Господа Бога и Христа* (Димитрова/Dimitrova 2011: 1926-193а, 279-280: *блажъ рѣцѣ твои, блажъ оуста твоѣ; блажъ очи твои; блажъ лице твоѣ; блажъ рамаѣ твои; блажъ главаѣ твоѣ; блажъ исифа и никодима.*

СЛWВW СТАГW ИWАНА ЗЛАТWЖСТАГW ПО

погребение тѣлоу гоу боу ꙗкоу хоу.
Нач.: Чтo се безъмльствие многоѣ...

Идиолект Екзархов:

блѣдѣть, съставоу наготѣ, бѣси, хризма, въиспръ, коварѣство, негли, клеверѣта, образъ,
боли, щедроти, мителѣство, скоротѣ, тетивѣ на лѣцѣ, санъ, боголѣпынѣ, въкоупѣ
храборьскы, храбрѣ, въсемогы, мѣжѣство, мѣчителѣство, хранилища и нырища и пеци,
ланища, рѣкописание, бѣголѣпно, клеверѣта.

Облажавания в *Похвално слово за Кирил Философ*

Бл̄жж твои оустнѣ о бл̄жнзи Ꙗче Кириле ...,
 Бл̄жж многлнзи твои ѿззыкѣ имже... моемоу ѿззыкау..., Бл̄жж ... лице твоє ... имже
 моемоу..., Бл̄жж златозарнѣ твои очи . имже моима очима слѣпотѣ..., Бл̄жж твои
 зѣници ..., Бл̄жж прчтнѣ твои рѣцѣ . имаже съниде моемоу ѿззыкау ..., Бл̄жж ... твоѣ
 прѣстѣ. Имиже написа са моемоу ѿззыкау..., Бл̄жж златозарнѣ твоѣ ѿтробѣ . ѿ
 неѣже истече ѿззыкау моемоу ..., Бл̄жж свѣтозарнѣ твои носѣ ..., Бл̄жж златозарнѣ
 твоѣ стопѣ ..., Бл̄жж прѣсѣѣѣ твоѣ дшѣ, Бл̄жж бодвижнѣ твоѣ прѣстѣ имиже
 ..., Бл̄жж свѣтозарнѣ твоѣ ѿтробѣ..., Бл̄жж свѣтозарнѣ твои носѣ..., Бл̄жж
 прчтнѣ твоѣ цркви в неже лежитѣ многодумнзи и боглвзи твои органѣ ..., Бл̄жж
 градѣтѣ приемнзи третиаго съврѣшителѣ бжню смотрению тою бо врѣховнаю свѣтилоу
 останкѣ испльнѣѣ . ѣви са бл̄жнзи сзи ...

Методий епископ на Панония
преди 1 септ. 869 г.

Климентина Иванова открива дълго търсеното *Успение Методиево*, въз основа на което се установява, както и в *Успение Кирилово*, че Методий бил „родом българин“, че е бил епископ 16 години, а това определя ръкополагането му преди 1 септември 869 г. (Иванова/Ivanova 1999).

Според *Гръцко житие на св. Наум Методий* бил ръкоположен за епископ на Панония на апостолския стол на апостола от 70-те Андроник и той тръгнал с учениците си по сухоземния път за България. Но по пътя си срещнал съпротива от немски епископи, които го арестували, съдили и изпратили на заточение (Бърлиева/Barlieva 1987). След 873 г. папа Йоан VIII освободил затворника и го възстановил като епископ.

Методий архиепископ на град Морава Панонска в Илирик

Методий, повикан заедно с брат си Кирил в Рим от същия папа Николай, пристигнал там, когато Николай е бил вече починал, в края на 867 или в началото на 868 г., след като в продължение на четири години и половина проповядвал християнската вяра в България и Моравия (Асемани/Asemani 1987: 103).

Съвпадат времето, името Методий, мястото на проповядването, най-после – единодушни са историците, които пишат, че той проповядвал първо сред българите, после – сред моравците. (Асемани/Asemani 1987: 103)

През 879 г. в Рим бил извикан Методий за проверка на неговото правоверство, а в същото време там са и българските пратеници, съдията Петър и презвитер Йоан. Епископ Методий бива оправдан и издигнат за архиепископ на град Морава Панонска в Илирик.

Йосиф Асемани (Асемани/Asemani 1987: 192) отбелязва, че

Методий бил ръкоположен за епископ при моравците, свидетелствува папа Йоан VIII с писмо 194 (Ioannis VIII PAPAE Epistula 194 ad Tuventarum de Marauna... die 14 Junii anno 879) = ЛИБИ, II, 1960, с. 168). Чети: Тувентабар Моравски (Tuvenntabare de Moravia. Вж. бел. към глава I.

Става дума за моравския княз Светополк (870-894), приемник на Рагислав.

В различните текстове името му се среща под следните форми:

Sfendoplecus...Tuventabar, Tuventarus (Асемани/Asemani 1987: 234),

Тувентабар Моравски, за когото се чете, че е заседавал с други пратеници на българския крал Михаил на VIII Вселенски събор, заседание IX и X.

Вж. том VIII на съборите , изд. Лабе, с. 1124 и 1359 (Асемани/Asemani 1987: 192).

В друго писмо на папа Йоан до Светополк е посочено Comes Sventoplucus. У Асемани това писмо носи наслов IOANNIS VIII, PAPPAE Epistula 247 ad Sfontopulcrum Comitem, data mense Junii, indict. T. XIII, anno Chr. 880 (Асемани/ Asemani 1987: 255).

Очевидно тук се посочва първобългарското име *Тувентабар на комит Светополк* през 879 и 880 г., както е известно първобългарското име Расате на княз Владимир, син на Борис, и титлата комит на комита Дристра в Цар Симионови стълпове при Солун от 904 г. Дръстъръ е бил български управител комитъ (κόμης) на близката до Солун Струмица (Иванов/Ivanov 1931: 18-19, Бешевлиев/Beshevliev 1992: 182-185).

Доказателство за издигането на Методий, като архиепископ на град Морава Панонска в Илирик и на България, е сведението в Дюканжовия списък „Архиепископите на България“:

Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας...

(β). Μ ε θ ό δ ι ο ς ό αδελφός τοῦ ἀγίου Κυρίλλου τοῦ φιλοσόφου, χειροτονηθεῖς παρὰ Νικολάου πάπα ... ἐν τῇ Ῥώμῃ, Μοράβου τῆς Παννονίας ἀρχιεπίσκοπος.

Методий, рожден брат на свети Кирила Философа, ръкоположен за архиепископ на Морава Панонска от папа Николая (Иванов/Ivanov 1931: 565).

Ръкополагането на Методий като епископ на Панония, както и издигането му за архиепископ на град Морава Панонска в Илирик, може да се приеме като изпълнение на българските искания за архиепископ на България. Още повече, че след нашествието на маджарите в Моравско и Панония, именно Йоан презвитер и Екзарх Български наследява архиепископ Методий като архиепископ Моравски и на България след пет години (Бърлиева/Barlieva 1992: 146).

Относно съществуването на две области Моравия по поречието на р. Дунав и един град Морава в Югоизточна Европа, населявана от така наречената българска или дакийска група, свидетелстват редица извори, посочени в изследвания през последните десетилетия от Петър Коледаров, което завършва с цитат от *Първо (най-старо) житие на св. Наум* за угрите, които са пленили и опустошили земите в „опустялата Моравска земя във властта на угрите“ – днес област Пуста в днешна Унгария” (Коледаров/Koledarov 1987: 175):

А Моравската земя, както бе прорекъл светият архиепископ Методий, скоро получи възмездие от Бога... Не след много години дойдоха угрите, пеонски народ, завладяха земята и я опустошиха. А които угрите не плениха, те пък избягаха при българите (Иванов/Ivanov 1931: 307).

Култ на св. Методий

В Службата на култа обикновено се намира и Успението на светеца след 6-та песен, последвана от Пространно житие. В случая за Методий е налице Служба с Успение, която всъщност е Кратко житие.

Успение Методиево с „Родом българин” (Иванова 1999),
Служба на св. Методий 6 април.

Автор на Службата е Константин Преславски, „ученик Методов“. *На преподобния отец Методий, Учител на славянския народ, брат на Кирил Философ*. Драгутин Костич открива акростих в Службата „Добро те възпявам, Методие! Константин (Костић/ Kostić 1938: 189-211), според него тя е написана ок. 900 г. (по-

скоро веднага след 885 г.) в България, за което свидетелствува споменаването на Мизия наред с Панония и Моравската земя (срв. Грашева/Grasheva 1995: 432).

Пространно Житие Методиево от Йоан Екзарх Български

Мѣсца маина въ ꙗ. днь паматѣ и житиѣ бл҃женаго оца нашег' и
оучителя Меѳодіа, архіеписпа моравьска.

Пространното Житие на св. Методий (съкратено ЖМ) е един от най-важните извори за живота и делото не само за него, но изобщо за Кирило-Методиевото дело и за началото и развитието на славянската писменост и култура. В него Методий е наречен „блажен“, което, както при Кирил, означава, че житието е написано наскоро след смъртта на Методий вероятно от неговия екзарх – Йоан, човекът, който го познава лично от 12-13 години и е неговият най-верен приятел и помощник.

Има различни предположения относно авторството: най-многобройни са поддръжниците за авторство на Климент Охридски (Ангелов, Кодов/Angelov, Kodov 1973: 8-9), но и за Константин Преславски (Петканова/Petkanova 1986: 5-10; Petkanova 1988: 485-486), за Горазд (Трендафилов/Trendafilov 2005) и други. Бе допуснато обаче, че като вероятен автор на Похвалното слово за Кирил и Методий и на Житие Методиево не бива да се изключва и Йоан Екзарх (Спасова/Spasova 1996: 74).

В подкрепа на това предположение бих желал да изложа няколко допълнителни съображения. Според мен това житие е дело на Йоан Екзарх, който го наследява като архиепископ Моравски след 885 г. (Асемани/Asemani 1987, Кръстанов/Krastanov 2013), пет години след Методий (Бърлиева/Barlieva 1992: 46). Б. Н. Флоря посочва традиционното мнение за авторството на ЖМ от Климент Охридски, но и съмненията за това (Флоря/Florya 1981: 48-49) и заключава, че въпросът за авторството не е окончателно решен. Той обръща внимание на Пролога на житието, като подчертава, че такова въведение липсва във византийската агиография (Флоря/Florya 1981: 143). Особено важно е изброяването само на шест вселенски събора, при това на първо място се споменават римските папи, а накрая императорите, които са подпомагали папите (Флоря/Florya 1981:144).

Идиолект Екзархов в ЖМ:

въсѣмоган, въстрѣсть, великотѣ и добротѣ, правовѣрнии, сирѣчь, въсю тварь, неприязнь, поганьство, соумболъ, апсльскѣи папежь, въ наша лѣта язъика ради нашего, волии, ярость, тихость, милость, жидове, вельми, то не можи, на поповьство, настольника и ключедържьца, правовѣрна, стю мѣшею, рекъше съ слоужьбою, правовѣрно съказати, каѳоликѣю и апсльскою црквью, да на мѣши, римскѣи, та че словѣньскѣи; не въсѣда, на епѣпство, азъ аще въхъ въдѣлъ, кромѣ въхъ ходилъ, лакомьства; изница, ковъ коучюще, апостоликъ, моравьска область, въ скорѣ, коупетрою своею, рекъше язървью, епистолию, правовѣрнъ, Номоканонъ, рекъше законѣ правило.

Похвално слово на Кирил и Методий

Мѣсца тогожъ въ ꙗ. слово похвално на памат стѣма и прѣславнѣима оучителема словѣньскоу язъкоу, сътворьшема писменѣ юмоу, прѣложьшема Новѣи и ветхѣи законъ въ язъикъ ихъ, блаженомоу Кърилоу и архіеписпоу паноньскоу Меѳодію.

Похвално слово за Кирил и Методий има „две редакции – обширна („първична“) и по-кратка („вторична“). Присъединявам се към мнението на изследователите, които не приемат Климентовото авторство на това слово (Станчев, Попов/Stanchev, Popov 1988: 76).

Похвално слово за Кирил и Методий, приписвано на Климент Охридски, вероятно е дело на друг автор (Иванова/Ivanova 2003: 363).

Вероятно и то е дело на Йоан Екзарх, „работил в Рим“, след като написал *Житие Кирилово*, *Похвала за св. Кирил* и *Житие Методиево*, естествено е неговият Екзарх и

наследник след пет години като архиепископ Моравски и на България да напише и това *Похвално слово* за лично познатите му Учители – блажени Константин Философ и „великият божи архиепископ Методий”.

Идиолект Екзархов:

Нѣбонъ, Не остави бо ...нъ; възспрь, сирѣчь, противоу, пособь помощи, пособьникъ, писмена, трьгоубоу, въ свои имъ ѣзыкъ прѣдѣста, апостоликъ, противоу, презвоутерьство, прѣблжноу Костантиноу философу, Мефодиа на архиеписпство, Андроника апела, въ Панонии, неприазнинъ, имъже, поганьствоу, бѣсомъ, сладость, щитъ, шлѣмъ, съти медвьнии, имиже, санъ, таготоу днѣ и варъ, за правою вѣроу, трьгоубоу, въсь цркъвнъзи законъ прѣложьша, въ свои имъ ѣзыкъ прѣдѣста, апостоликъ, противоу, презвоутерьство.

Канон на Кирил Философ и на божествения Методий от Йоан Екзарх

Стѣма оучителема Словенъскоу ѣзыкюу Кюрила философа и
вжствнаго Мефодиа I вгодъхновенага наставника

Идиолект Екзархов:

Наставникъ, ѣко громъ възгръмъ, имъже, вѣрнъимъ, вѣиноу, параклита, Моравьската страна, правовѣрно, възгръмъ ѣко громъ, чертогъ, блжне Кюриле, вса тварь, идольскоу леть, сладость, чертогъ.

Култ на свети Седмочисленици
Равноапостолни седем светила на България
и Далмация

Култът към тях е сътворен рано от български книжовници със Служба на св. Седмочисленици от XIV в. (Кръстанов/Krastanov 2005).

ΜΗΝΟΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ κς̄. Μνήμη τῶν ἁγίων καὶ ἰσαποστόλων ἑπτὰ φωστήρων τῆς Βουλγαρίας καὶ Δαλματίας Κυρίλλου, Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναοῦμ, Γοράσδονος, Ἀγγελαρίου. (Cyrillomethodianum, X, 1986: 319-351).

На 26 ноември Служба на светите и равноапостоли седем светила на България и Далмация Кирил, Методий, Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Савва.

За авторството ѝ има сведение в Cod. Vat. Gr. 2491, f. 479v. 6.

Δυρράχιον, τὸ Γρηγόριος Β΄. (6) Οὗτος συνέγραψε τὴν Ἀκολουθίαν τῶν ἁγ. Κυρίλλου, Μεθοδίου καὶ τῶν λοιπῶν ἑπταρίθμων διδασκάλων τῆς Βουλγαρίας. Драчки Григорий II. Този написа Службата на св. Кирил, Методий и другите седмочислени учители на България.

А в друга бележка пояснява

Γρηγόριος μητρ. Δυρραχίου ἀγνώστου χρόνου (ἴσως ὁ ἄνω Γρηγόριος (1315-1343). Συνέγραψεν ἀκολουθίαν Κυρίλλου, Κλήμεντος; Μεθοδίου, Ναοῦμ, καὶ παρακλητικὸν κανόνα τοῦ ἁγ. Ναοῦμ (Γ. Παπαδ. Σ.297 συμ.)

Драчки митрополит Григорий неизвестни години (възможно горният Григорий (1315-1343). Написа Службата на Кирил, Климент, Методий, Наум и умолителен канон на св. Наум (Г. Палад. Σ.297 συμ.). (Кръстанов/Krastanov 1998: 4; Кръстанов/Krastanov 2005).

Заклучение

Кирило-Методиевската традиция възниква сред европейските мизи словени или българи в Мала Азия, където са преведени първите богослужбни книги Псалтир, Евангелие и апостол преди 863 г. (Куев/Kuev 1940, Тахиаос/Tahiaos 1971, Кръстанов/Krastanov 1992), с тях са служели сред моравците в Илирик и са пристигнали в Рим за

проверка и одобрение от римския първосвещеник; там заварили български дипломати, които убедили папа Адриан II да ги благослови „главно с оглед на българите“ през 868 г. Култът на св. Кирил възникнал рано в Рим, в присъствието и с участието на българските пратеници там; култът на св. Методий възниква наскоро след успението му от неговия български наследник Йоан Екзарх и от Константин Преславски, ученик Методиев, а култът на св. Седмочисленици възниква още през първата половина на XIV век.

Съдия Петър „велик куратор на архонта на България“ Борис I, като Черноризец е писал на своя словенски или български език слова и поучения срещу езичеството, без подобни на гръцки език, а с текстуални заемки от *Отговорите на папа Николай* и този български език е идентичен с езика на Йоан Екзарх и с езика на преводите на Кирил и Методий (Vondrak 1896: 19).

Йоан Екзарх „работил в Рим“, през 879 г. е изпратен от папа Йоан VIII в Далмация и в България; превежда от латински на своя български език 40 *Беседи на папа Григорий Двоеслов* и пише жития и похвали на своите Учители св. св. Кирил и Методий.

Тези факти помагат да разберем защо от времето на Средновековието единствено в България и Хърватско е съществувала глаголическа писменост, която е свързана с делото на великите славянски Учители Константин Философ – св. Кирил, св. Методий и техните ученици, но безспорно и от великия български писател Йоан Екзарх, който вероятно е оставил свои произведения и в Далмация, а оттам по-късно те са разпространявани и в чешки обители и земи.

За разлика от традиционната представа, че след 870 г. в България имало само „гръцко“ висше духовенство и почти всички български преводи били от византийски оригинали, новите извори показват, че още преди това има български дипломати, духовници и книжовници, свързани и със стария Рим и италианските земи, които са превеждали и от латински език; християнската църква в България се ръководи от българи като Георги, архиепископ на България с 15 печата от 877 до към 889 г. (Йорданов/Yordanov 2008: 47-48) и Йоан архиепископ на България (последна четвърт на IX век) (Йорданов/Yordanov 2013).

Новите извори, изследвания и справочници дават възможност за нов поглед относно възникването и разпространението на делото и култа на светите Седмочисленици, на съдия Петър Черноризец и на свети Йоан Екзарх като църковни строители на българските земи по времето на българските владетели Борис I (852-889) и Симеон Велики (893-927), а тази българска традиция е пренесена след 969-971 г. в Киев, където подпомага борбата срещу езичеството и разпространението на култа на св. св. Кирил и Методий в Русия и сред други славянски народи.

Български ръкописи в Киев

Словата на Петър съдия, чергубиля и Черноризец от IX в. като автор, който е позволен да се чете, са запазени предимно в руски преписи (Павлова/Pavlova 1994: 14). Павлова подчертава, че от България идва корпусът от църковни (и не само църковни) книги и текстове... Процесът на преминаване на старобългарската книжнина в Киевска Русия има глобален характер (Павлова/Pavlova 1994: 126).

Специално внимание заслужават разсъжденията на А. Турилов в подкрепа на хипотезата, че именно Преславската царска библиотека е положила основата на староризочнославянската книжовна традиция от представителни ръкописи, поръчани от българските владетели Борис и Симеон. Някои факти, засягащи картината на Източно-южнославянския репертоар от XV в., не могат да бъдат обяснени по друг начин освен

със съществуването на царска библиотека в Преслав и пренасянето ѝ в Киев в края на X в. (Гагова/Gagova 2010: 56). Според А. Турилов анализът на руската ръкописна традиция ясно показва, че старобългарските книги са се оказали в Киев едновременно и в големи количества (съдържащи почти целия наличен по това време славянски репертоар) още от края на X в., т.е. скоро след покръстването на Киевска Русь. За това говори преди всичко т. нар. „общ фонд” и появата на представителни оригинали от Първото българско царство в руски преписи като резултат от единични княжески поръчки, като Изборник от 1073 г., Учително евангелие от Константин Преславски с миниатюра на Борис-Михаил, Словото на Иполит Римски за Антихриста с миниатюра на цар Симеон (Турилов/Turilov 1995: 33). На същото място авторът отбелязва:

Интересные доводи в пользу того, что речь идет о целом библиотеке, а не об отдельных книгах из нее, привел... А. А. Алексеев (Турилов/Turilov 1995: 33).

Към това може да се добави, че словата и поученията на Петър Черноризец са запазени предимно в руски преписи, както и основните произведения на Йоан Екзарх *Богословие* и *Шестоднев*, включително и други негови слова и особено Трактата „За буквите” като 55-та глава от *Богословие* (Трендафилов/Trendafilov 2001).

Маршрут на Кирило-Методиевското дело:

от словенския Олимп в Мала Азия преди 863 г., през Константинопол, „по Моравския път” покрай река Българска Морава, до град Морава, повикани от папа Николай, при Коцел в Панония и във Венеция до Рим в края на 867 г., от Рим към Плиска в България и оттам до Киев.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1967: *Ангелов, Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. София (Angelov 1967: *Angelov, B.* Iz starata balgarska, ruska i srabska literatura. 2. Sofia).
- Ангелов 1984: *Ангелов, Б. Ст.* За едно неиздирено съчинение на Йоан Екзарх. –В: *Palaeobulgarica* 8, № 1, 115-117 (Angelov 1984: *Angelov, B. St.* Za edno neizdireno sachinenie na Yoan Ekzarh. –In: *Palaeobulgarica* 8, № 1, 115-117).
- Ангелов 1984а: *Ангелов, Б. Ст.* Йоан Екзарх – преводач на Тълковно евангелие. –В: *Език и литература* 39, № 1, 64-67 (Angelov 1984а: *Angelov, B. St.* Yoan Ekzarh – prevodach na Talkovno evangeliie. –In: *Ezik i literatura* 39, № 1, 64-67).
- Ангелов, Кодов 1973: *Ангелов, Б. Ст., Хр. Кодов.* Пространни жития на Кирил и Методий. Увод. –В: Климент Охридски. Събрани съчинения, Т. 3, 5-29. (Angelov, Kodov 1973: *Angelov, B. St., Hr. Kodov.* Prostranni zhitiya na Kiril i Metodiy. Uvod. – In: *Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya*, Т. 3, 5-29).
- Асемани 1987: *Асемани, Й. С.* Календари на Вселенската Църква. За светите славянски апостоли Кирил и Методий. София (Asemani 1987: *Asemani, Y. S.* Kalendar i na Vselenskata Tsarkva. Za svetite slavyanski apostoli Kiril i Metodiy. Sofia).
- Бабалиевска 2003: *Бабалиевска, С.* Успение Кирилово, Кратко житие на Кирил. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. IV. София, 227-231 (Babalievaska 2003: *Babalievaska, S.* Uspenie Kirilovo, Kratko zhitie na Kiril. –In: *Kirilo-Metodievaska entsiklopedia*, Т. IV. Sofia, 227-231).

- Бешевлиев 1992: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи [Второ преработено и допълнено издание]. София (Beshevliev 1992: *Beshevliev, V.* Parvobalgarski nadpisi [Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie]. Sofia).
- Благова, Икономова 1995: *Благова, Э., Ж. Икономова.* Лексика Бесед Григория Двоеслова и лексика Иоанна Экзарха. –В: Преславска книжовна школа. Том 1. Изследвания и материали. София, 283-289 (Blagova, Ikonomova 1995: *Blagova, E., Zh. Ikonomova.* Leksika Besed Grigoriya Dvoeslova i leksika Ioanna Ekzarkha. –In: Preslavska knizhovna shkola. Tom 1. Izsledvaniya i materialii. Sofia, 283-289).
- Бърлиева 1987: *Бърлиева, Сл.* Пространно гръцко житие на Наум Охридски. Увод, превод и бележки. –В: Старобългарска литература, кн. 20, 129-144 (Barlieva 1987: *Barlieva, Sl.* Prostranno gratsko zhitie na Naum Ohridski. Uvod, prevod i belezhki. –In: Starobalgarska literatura, 20, 129-144).
- Бърлиева 1992: *Бърлиева, Сл.* Преписи на латински извори за св. Кирил и Методий от сбирката на библиотеката Vallicelliana в Рим. –В: Palaeobulgarica, XVI, 1992, № 3, 41-54 (Barlieva 1992: *Barlieva, Sl.* Prepisi na latinski izvori za sv. Kiril i Metodiy ot sbirkata na bibliotekata Vallicelliana v Rim. –In: Palaeobulgarica, XVI, № 3, 41-54).
- Бърлиева, Наумов 2005: *Бърлиева, Сл., Ал. Наумов.* Мощите на св. Кирил и тяхната прослава през вековете. –В: Старобългарска литература, кн. 33-34, 126-144 (Barlieva, Naumov 2005: *Barlieva, Sl., Al. Naumov.* Moshtite na sv. Kiril i tyahnata proslava prez vekovete. –In: Starobalgarska literatura, kn. 33-34, p. 126-144).
- Вайер, Миклас 1986: *Вайер, Ек., Х. Миклас.* Преводачески похвати в Богословието на Йоан Экзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи. –В: Старобългарска литература, 19, 29-59 (Vayer, Miklas 1986: *Vayer, Ek., H. Miklas.* Prevodacheski pohvati v Bogosloviето na Yoan Ekzarh v sravnenie s po-kasni paralelni prevodi. –In: Starobalgarska literatura, 19, 29-59).
- Ваклинов 1977: *Ваклинов Ст.* Формиране на старобългарската култура. София (Vaklinov 1977: *Vaklinov St.* Formirane na starobalgarskata kultura. Sofia).
- Велковска 1984: *Велковска, Е.* Наблюдения върху строежа на „Похвално слово за Кирил“ от Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии, кн. 1, София, 159-185 (Velkovska 1984: *Velkovska, E.* Nablyudeniya varhu stroezha na „Pohvalno slovo za Kiril“ ot Kliment Ohridski. –In: Kirilo-Metodievski studii, 1, 159-185).
- Гагова 2010: *Гагова, Н.* Владетели и книги. София (Gagova 2010: *Gagova, N.* Vladeteli i knigi. Sofia).
- Георгиев 1987: *Георгиев, П.* За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886-893). – В: Кирило-Методиевски студии, кн. 4. София, 291-303. (Georgiev 1987: *Georgiev, P.* Za nachaloto na slavyanskata prosvetna i knizhovna deynost v Balgaria (886-893). –In: Kirilo-Metodievski studii, 4. 291-303).
- Георгиев 2003: *Георгиев, П.* Плиска – първата столица на средновековната българска държава (681-893). –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. III, 148-156 (Georgiev 2003: *Georgiev, P.* Pliska – parvata stolitsa na srednovekovnata balgarska darzhava (681-893). –In: Kirilo-Metodievska entsiklopedia, T. III, 148-156).
- Грашева 1995: *Грашева, Л.* Константин Преславски (IX-X век). –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 2, 426-440 (Grasheva 1995: *Grasheva, L.* Konstantin Preslavski (IX-X vek). –In: Kirilo-Metodievska entsiklopedia, T. 2, 426-440).
- Грашева 2003: *Грашева, Л.* Седмочисленици. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3. София, 576-580 (Grasheva 2003: *Grasheva, L.* Sedmochislenitsi. –In: Kirilo-Metodievska entsiklopedia, T. 3. Sofia, 576-580).

- Грашева 2003: *Грашева, Л.* Черноризец Храбър. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 4. София, 497-505 (Grasheva 2003: *Grasheva, L.* Chernorizets Hrabar. –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 4. Sofia, 497-505).
- Гюзелев 1969: *Гюзелев, В.* Борис Първи. България през втората половина на IX век. София (Gyuzelev 1969: *Gyuzelev, V.* Boris Parvi. Balcaria prez vtorata polovina na IX vek. Sofia).
- Гълъбов 1962: *Гълъбов, Ив.* Проблемът за члена в български и румънски език. София, 70-99 (Galabov 1962: *Galabov, Iv.* Problemat za chlena v balgarski i rumanski ezik. Sofia, 70-99).
- Гълъбов 1980: *Гълъбов, Ив.* Старобългарски език с увод в славянското езикознание. София (Galabov 1980: *Galabov, Iv.* Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie. Sofia).
- Дилевски 1995: *Дилевски, Н.* Калайдович, Константин Фьодорович. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 2. София, 207-209 (Dilevski 1995: *Dilevski, N.* Kalaydovich, Konstantin Fyodorovich. –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 2. Sofia, 207-209).
- Димитрова 2011: *Димитрова, М.* Ягичев Златоуст. Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV век. София (Dimitrova 2011: *Dimitrova, M.* Yagichev Zlatoust. Srednovekoven balgarski pametnik sas slova i poucheniya ot nachaloto na XIV vek. Sofia).
- Добрев 1981: *Добрев, Ив.* Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин Философ-Кирил за преводаческото изкуство? –В: Старобългарска литература, кн. 9, 20-32. (Dobrev 1981: *Dobrev, Iv.* Sadarzha li Makedonskiyat kirilski list otkas ot proizvedenie na Konstantin Filosof-Kiril za prevodacheskoto izkustvo? –In: Starobalgarska literatura 9, 20-32).
- Добрев 2008: *Добрев, И.* Йоан презвитер екзарх български и устройството на Българската църква през първото ни царство. –В: Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. София, 356-369 (Dobrev 2008: *Dobrev, I.* Yoan prezviter ekzarh balgarski i ustroystvoto na Balgarskata tsarkva prez parvoto ni tsarstvo. – In: Hristiyanska agiologia i narodni vyarvaniya. Sbornik v chest na st.n.s. Elena Kotseva. Sofia, 356-369).
- Дограмаджиева 1968: *Дограмаджиева, Е.* Синтактична служба на старобългарските сиръчъ и рѣкъше и техният по-късен развой. –В: Славистичен сборник. София, 109-122 (Dogramadzhieva 1968: *Dogramadzhieva, E.* Sintaktichna sluzhba na starobalgarskite sirvchъ i rѣkshе i tehniyat po-kasen razvoy. –In: Slavistichen sbornik. Sofia, 109-122).
- Дограмаджиева 1980: *Дограмаджиева, Е.* Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх (с материал от съюзната система в „Шестоднева“). –В: Български език, год. XXX, кн. 2, 108-115 (Dogramadzhieva 1980: *Dogramadzhieva, E.* Vaprosi na knizhovnata teoria i praktika u Yoan Ekzarh (s material ot sayuznata sistema v „Shestodneva“). –In: Balgarski ezik, god. XXX, kn. 2, 108-115).
- Дограмаджиева 1980а: *Дограмаджиева, Е.* Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език (Върху материал от съюзната система). –В: Palaeobulgarica, IV, № 2, 52-62 (Dogramadzhieva 1980a: *Dogramadzhieva, E.* Kam vaprosa za dubletnostta v knizhovniya starobalgarski ezik (Varhu material ot sayuznata sistema). –In: Palaeobulgarica, IV, № 2, 52-62).
- Дуйчев 1985: *Дуйчев, Ив.* Пътеки от утрото. Очерци за средновековната българска култура. София (Duychev 1985: *Duychev, Iv.* Pateki ot utroto. Ochertsy za srednovekovnata balgarska kultura. Sofia).

- Душанић 1975: *Душанић, С.* Прилог сфрагистици Охридске архиепископије. –В: Зборник радова Народног музеја, кн. VIII. Београд, 37 (Dushanić 1975: *Dushanić, S.* Prilog sfragistici Ohridske arhiepiskopije. –In: Zbornik radova Narodnog muzeja, VIII. Beograd, 37).
- Иванов 1931 (1970): *Иванов, Й.* Български старини из Македония. София (Ivanov 1931 (1970): *Ivanov, Y.* Balgarski starini iz Makedonia. Sofia).
- Иванова-Мирчева 1971: *Иванова-Мирчева, Д.* Йоан Екзарх Български. Слова. Т. I. София (Ivanova-Mircheva 1971: *Ivanova-Mircheva, D.* Yoan Ekzarh Balgarski. Slova. T. I. Sofia).
- Иванова-Константинова 1971: *Иванова-Константинова, Кл.* Пълен текст на Словото за Сретение от Йоан Екзарх. –В: Известия на Института за български език, 20, 239-262 (Ivanova-Konstantinova 1971: *Ivanova-Konstantinova, Kl.* Palen tekst na Slovoto za Sretenie ot Yoan Ekzarh. –In: Izvestiya na instituta za balgarski ezik, 20, 239-262).
- Иванова 1977: *Иванова, Кл.* Цикъл постни поучения за неделите на Четиридесетница. – В: Климент Охридски. Събрани съчинения, Т. 2, 621-634 (Ivanova 1977: *Ivanova, Kl.* Tsikal postni poucheniya za nedelite na Chetiridesetnitsa. –In: Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya, T. 2, 621-634).
- Иванова 1979: *Иванова, Кл.* Неизвестен препис на Екзархово слово в състава на Ягичевия Златоуст. –В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. София, 182-196 (Ivanova 1979: *Ivanova, Kl.* Neizvesten prepis na Ekzarhovo slovo v sastava na Yagicheviya Zlatoust. – In: Izsledvaniya varhu istoriata i dialektite na balgarskiya ezik. Sbornik v pamet na chl.-kor. Kiril Mirchev. Sofia, 182-196).
- Иванова 1995: *Иванова, Кл.* Месецослов. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 2, 631 (Ivanova 1995: *Ivanova, Kl.* Mesetsoslov. –In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 2, 631).
- Иванова 1999: *Иванова, Кл.* Успение Методиево. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 4. София, 231-233 (Ivanova 1999: *Ivanova, Kl.* Uspenie Metodievo. –In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 4. Sofia, 231-233).
- Иванова 2003: *Иванова, Кл.* Проповедническа литература. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3, 363 (Ivanova 2003: *Ivanova, Kl.* Propovednicheska literatura. – In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 3, 363).
- Иванова 2008: *Иванова, Кл.* BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA. София (Ivanova 2008: *Ivanova, Kl.* BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA. Sofia).
- Икономова 1995: *Икономова, Ж.* Йоан Екзарх. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 2. София, 169-194 (Ikonomova 1995: *Ikonomova, Zh.* Yoan Ekzarh. –In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 2. Sofia, 169-194).
- Илиев 2003: *Илиев, И.* Посолства на българите в Рим през IX век. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3. София, 221-223 (Iliev 2003: *Iliev, I.* Posolstva na bulgarite v Rim prez IX vek. –In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 3. Sofia, 221-223).
- Илиев 2003а: *Илиев, И.* Посолства на Рим в България през IX век. В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3. София, 223-226 (Iliev 2003а: *Iliev, I.* Posolstva na Rim v Bulgariya prez IX vek. In: Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 3. Sofia, 223-226).
- Илиева 2005: *Илиева, Т.* Наблюдения върху лексиката на Богословието в превод на Йоан Екзарх. –В: Palaeobulgarica, 29, № 3, 36-60 (Ilieva 2005: *Ilieva, T.* Nablyudeniya varhu leksikata na Bogosloviето v prevod na Yoan Ekzarh. –In: Palaeobulgarica, 29, № 3, 36-60).

- История 2008: История на българската средновековна литература. Съставител А. Милтенова. София (Istoria 2008: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sastavitel A. Miltenova. Sofia).
- Йовчева 2008: *Йовчева, М.* Служби за Наум Охридски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3. София, 676-680 (Yovcheva 2008: *Yovcheva, M.* Sluzhbi za Naum Ohridski. –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 3. Sofia, 676-680).
- Йовчева 2008: *Йовчева, М.* Черноризец Петър. –В: История на българската средновековна литература. София, 267-270 (Yovcheva 2008: *Yovcheva, M.* Chernorizets Petar. –In: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sofia, 267-270).
- Йорданов 2007: *Йорданов, И.* Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Βουλγάρων. –В: Изследвания по българска средновековна филология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 167-178 (Yordanov 2007: *Yordanov, I.* Srednovekovni balgarski i vizantiyski pechati (IX-X v.) s etnonima Βουλγάρων. –In: Izsledvaniya po balgarska srednovekovna filologia. Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev. Veliko Tarnovo, 167-178).
- Йорданов 2008: *Йорданов, Ив.* България при Борис I (852-889, †907), приносът на сфрагистиката. –В: Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). София, 42-61 (Yordanov 2008: *Yordanov, Iv.* Bulgaria pri Boris I (852-889, †907), prinosat na sfragistikata. –In: Hristiyanskata kultura v srednovekovna Bulgaria. 1100 godini ot smartta na sv. Knyaz Boris-Mihail (ok.835-907 g.). Sofia, 42-61).
- Йорданов 2013: *Йорданов, Ив.* Печат на Йоан архиепископ на България (последна четвърт на IX в.). –В: Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. Шумен, 262-267 (Yordanov 2013: *Yordanov, Iv.* Pечат na Yoan arhiepiskop na Bulgaria (posledna chetvart na IX v.). –In: Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d.fil.n. Hristo Trendafilov. Shumen, 262-267).
- Иречек 1978: *Иречек, К.* История на българите. София (Irechek 1978: *Irechek, K.* Istoria na balgarite. Sofia).
- Калайдович 1824: *Калайдович, К. Ф. Иоанн, екзарх Болгарский:* Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий. Москва (Kalaydovich 1824: *Kalaydovich, K. F.* Ioann, ekzarkh Bolgarskiy: Issledovaniye, ob"yasnyayushchee istoriyu slovenskogo yazyka i literatury IX i XI stoletiy. Moskva).
- КМС 1984-2011: Кирило-Методиевски студии, кн. 1-20. София (KMS 1984-2011: Kirilo-Metodievski studii, kn. 1-20. Sofia).
- Кл. Охридски 1, 1970: *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. София (Kl. Ohridski 1 1970: *Kliment Ohridski.* Sabrani sachineniya. T. 1. Obrabotili B. St. Angelov, K. Kuev, Hr. Kodov. Sofia).
- Кл. Охридски 2, 1977: *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 2. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова. София (Kl. Ohridski 2 1977: *Kliment Ohridski.* Sabrani sachineniya. T. 2. Obrabotili B. St. Angelov, K. M. Kuev, Hr. Kodov, Kl. Ivanova. Sofia).
- Кл. Охридски 3, 1973: *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 3. Пространни съчинения на Кирил и Методий. Обработили Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. София (Kl. Ohridski 3 1973: *Kliment Ohridski.* Sabrani sachineniya. T. 3. Prostranni sachineniya na Kiril i Metodiy. Obrabotili B. St. Angelov, Hr. Kodov. Sofia).
- Ковачева 1989: *Ковачева, П.* Към лексикалната характеристика на абстрактните съществителни имена от именни основи в произведенията на Йоан Екзарх. –В: Втори международен конгрес по българистика. Симпозиум Кирило-

- Методиевистика. Доклади Т. 21. София, 138-145 (Kovacheva 1989: *Kovacheva, P.* Kam leksikalnata karakteristika na abstraktnite sashtestvitelni imena ot imenni osnovi v proizvedeniyata na Yoan Ekzarh. –In: Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Simpozium Kirilo-Metodievistika. Dokladi T. 21. Sofia, 138-145).
- Коледаров 1987: *Коледаров, П.* Съдбата на Североизточните български предели през IX век. – КМС, кн. 4. София, 165-175 (Koledarov 1987: *Koledarov, P.* Sadbata na Severoiztochnite balgarski predeli prez IX vek. – KMS, kn. 4. Sofia, 165-175).
- Костић 1938: *Костић, Др.* Бугарски епископ Константин – писац службу Методију. –В: *Byzantinoslavica* 7, 187-211 (Kostich 1938: *Kostić, Dr.* Bugarski episkop Konstantin – pisac službu Metodiju. –In: *Byzantinoslavica* 7, 187-211).
- Кръстанов 1992: *Кръстанов, Т.* Откритието на „Българския ватикански палимпсест” в подкрепа на Малоазийската теория за Кирило-Методиевия език. –В: Наука, кн. 1, 22-25 (Krastanov 1992: *Krastanov, T.* Otkritieto na „Balgarskiya vatikanski palimpsest” v podkrepa na Maloaziyskata teoria za Kirilo-Metodieviya ezik. –In: Nauka, kn. 1, 22-25).
- Кръстанов 1998: *Кръстанов, Т.* Закрилници на Велеград. Авторството на Венецианската Служба на св. Седмочисленици. –В: Литературен форум, бр. 24, 23-29.06, 4 (Krastanov 1998: *Krastanov, T.* Zakrilnitsi na Velegrad. Avtorstvoto na Venetsianskاتا Sluzhba na sv. Sedmochislenitsi. –In: *Literaturen forum*, br. 24, 23-29.06, 4).
- Кръстанов 1999: *Кръстанов, Т.* Неизвестни извори за св. Климент Охридски чудотворец, епископската му столица Велика–Велеград–Белград–Берат и датата на смъртта му – 25 юли 916 г. –В: Дни на науката на Република България и Република Македония. Научни доклади. София, 27-29 май 1999. София, 164-186 (Krastanov 1999: *Krastanov, T.* Neizvestni izvori za sv. Kliment Ohridski chudotvoretts, episkopskata mu stolitsa Velika–Velegrad–Belgrad–Berat i datata na smartta mu – 25 yuli 916 g. –In: *Dni na naukata na Republika Balgaria i Republika Makedonia.* Nauchni dokladi. Sofia, 27-29 may 1999. Sofia, 164-186).
- Кръстанов 2000: *Кръстанов, Тр.* Неизвестен препис от службата за св. Кирил Философ от XVI в. в празничен миней № 113 от сбирката на Църковноисторическия и архивен институт в София. –В: КМС, кн. 13, 197-215 (Krastanov 2000: *Krastanov, Tr.* Neizvesten prepis ot sluzhbata za sv. Kiril Filosof ot XVI v. v praznichen miney № 113 ot sbirkata na Tsarkovnoistoricheskiya i arhiven institut v Sofia. –In: KMS, 13, 197-215).
- Кръстанов 2001: *Кръстанов, Т.* Кой е Черноризец Храбър? – Духовна култура, кн. 6, 6-13 (Krastanov 2001: *Krastanov, T.* Koy e Chernorizets Hrabar? – Duhovna kultura, kn. 6, 6-13).
- Кръстанов 2001а: *Кръстанов, Т.* Седалища на първите български архиепископи-светци (Методий и Йоан Моравски и Климент Велички). –В: Преславска книжовна школа. Т. 5. София, 315-320 (Krastanov 2001a: *Krastanov, T.* Sedalishta na parvite balgarski arhiepiskopi-svettsi (Metodiy i Yoan Moravski i Kliment Velichki). –In: *Preslavska knizhovna shkola.* T. 5. Sofia, 315-320).
- Кръстанов 2001б: *Кръстанов, Т.* Възхвала на гръцки език от Михаил монах от IX век. – В: Трудове на катедрата по история и богословие на Шуменския университет Епископ Константин Преславски, Т. 4. Шумен, 181-184 (Krastanov 2001b: *Krastanov, T.* Vazhvala na gratski ezik ot Mihail monah ot IX vek. –In: *Trudove na katedrata po istoria i bogoslovie na Shumenskiya universitet Episkop Konstantin Preslavski,* T. 4. Shumen, 181-184).
- Кръстанов 2002: *Кръстанов, Т.* Сава Седмочисленик. Старобългарски книжовник и светец от IX в. –В: Преславска книжовна школа, Т. 6. София, 176-195 (Krastanov

- 2002: *Krastanov, T. Sava Sedmochislenik. Starobalgarski knizhovnik i svetets ot IX v. –In: Preslavska knizhovna shkola, t. 6. Sofia, 176-195).*
- Кръстанов 2005: *Кръстанов, Т. Свети Седмочисленици български Равноапостолни светила на България и Далмация според Бератска или Венецианска Служба от XIV век. –В: Българите в Албания и Косово. София, 7-23 (Krastanov 2005: Krastanov, T. Sveti Sedmochislenitsi balgarski Ravnoapostolni svetila na Balgaria i Dalmatsia spored Beratska ili Venetsianska Sluzhba ot XIV vek. –In: Balgarite v Albania i Kosovo. Sofia, 7-23).*
- Кръстанов 2006: *Кръстанов, Т. Титлите екзарх и патриарх в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан Екзарх от Рим и патриарх на българските земи. – В: Държава и Църква – Църква и държава в българската история. София, 73-86 (Krastanov 2006: Krastanov, T. Titlite ekzarh i patriarh v balgarskata traditsia ot IX do XIX v. Sv. Yoan Ekzarh ot Rim i patriarh na balgarskite zemi. – In: Darzhava i Tsarkva – Tsarkva i darzhava v balgarskata istoria. Sofia, 73-86).*
- Кръстанов 2007: *Кръстанов, Т. Св. Седмочисленици и св. Йоан Екзарх от Рим за България и Далмация (866-917). –В: Хиляда и сто години от смъртта на Methodий. КМС, кн. 17. София, 440-452 (Krastanov 2007: Krastanov, T. Sv. Sedmochislenitsi i sv. Yoan Ekzarh ot Rim za Balgaria i Dalmatsia (866-917). –In: Hilyada i sto godini ot smartta na Metodiy. KMS, kn. 17. Sofia, 440-452).*
- Кръстанов 2008: *Кръстанов, Т. Българските пратеници в Рим (866-870) и славянската литургия за българите. –В: Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). София, 83-92 (Krastanov 2008: Krastanov, T. Balgarskite pratenitsi v Rim (866-870) i slavyanskata liturgia za balgarite. –In: Hristiyanskata kultura v srednovekovna Balgaria. 1100 godini ot smartta na sv. Knyaz Boris-Mihail (ok. 835-907 g.). Sofia, 83-92).*
- Кръстанов 2009: *Кръстанов, Т. Йоан Екзарх – дейност в Рим за България. –В: Наука, Т. XVI, кн. 4, 10-13 (Krastanov 2009: Krastanov, T. Yoan Ekzarh – deynost v Rim za Balgaria. –In: Nauka, T. XVI, kn. 4, 10-13).*
- Кръстанов 2010: *Кръстанов, Т. Поетът св. Йоан Екзарх ЯН, ИЯН, ЯАН, НО, „работил в Рим” като дипломат, черноризец, архиепископ и патриарх на българската земя – Нов Златоуст български. –В: Преславска книжовна школа, Т. 11. Шумен, 176-195 (Krastanov 2010: Krastanov, T. Poetat sv. Yoan Ekzarh AN, IYAN, YAN, IO, „rabotil v Rim” kato diplomat, chernorizets, arhiepiskop i patriarh na balgarskata zemya – Nov Zlatoust balgarski. –In: Preslavska knizhovna shkola, T. 11. Shumen, 176-195).*
- Кръстанов 2010б: *Кръстанов, Т. Кариера на св. Йоан Екзарх, архиепископ и патриарх на българската земя, и на св. Климент, епископ Велички и Охридски чудотворец в провинция Западна България. – Многообразие в единството. София, № 1, 76-88 (Krastanov 2010b: Krastanov, T. Kariera na sv. Yoan Ekzarh, arhiepiskop i patriarh na balgarskata zemya, i na sv. Kliment, episkop Velichki i Ohridski chudotvoretets v provintsia Zapadna Balgaria. – Mnogoobrazie v edinstvoto. Sofia, № 1, 76-88).*
- Кръстанов 2010в: *Кръстанов, Т. „40 Беседи” на папа Григорий Велики: преводи от латински на български език от IX в. или на чешко-църковнославянски от XI в.? – Многообразие в единството. София, № 2, 76-88 (Krastanov 2010v: Krastanov, T. „40 Besedi” na papa Grigoriy Veliki: prevodi ot latinski na balgarski ezik ot IX v. ili na cheshko-tsarkovnoslavyanski ot XI v.? – Mnogoobrazie v edinstvoto. Sofia, № 2, 76-88).*
- Кръстанов 2011а: *Кръстанов, Т. Primas „на словенски или български или славянски” е прѣволии – „най-прѣв” според испанска каноническа бележка от XIII век за*

- архиепископията на България. –В: Многообразие в единството. История и съвременност. София, 321-325 (Krastanov 2011a: *Krastanov, T. Primas „na slovenski ili balgarski ili slavyanski“ e пръвoлии – „naу-prav“ spored ispanska kanonicheska belezhka ot XIII vek za arhiepiskopiata na Balgaria. –In: Многообразие в единството. Istoria i savremennost. Sofia, 321-325).*
- Кръстанов 2011б: *Кръстанов, Т.* Славянският палимпсест в Cod.Vat. gr. 2502, Парадокси на Кирило-Методиевската мисия, итало-българска следа и аксиома за езика. –В: ТРИАНТАФУЛЛО. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Научен център „Преславска книжовна школа“. In honorem 1. Шумен, 221-247 (Krastanov 2011b: *Krastanov, T. Slavyanskiyat palimpsest v Cod.Vat. gr. 2502, Paradoksi na Kirilo-Metodievskata misia, italo-balgarska sleда i aksioma za ezika. –In: ТРИАНТАФУЛЛО. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d.fil.n. Hristo Trendafilov. Shumenski universitet „Episkop Konstantin Preslavski“. Nauchen tsentar „Preslavska knizhovna shkola“. In honorem 1. Shumen, 221-247).*
- Кръстанов 2013: *Кръстанов, Тр.* Кой е първият патриарх на България св. Йоан, издигнат от цар Симеон в Преслав през 917 година? –В: Вярa и знание. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Ангел Кръстев и 20-годишнината на специалността теология в Шуменския университет. Шумен, 105-116 (Krastanov 2013: *Krastanov, Tr. Koy e parviyat patriarh na Balgaria sv. Yoan, izdignat ot tsar Simeon v Preslav prez 917 godina? –In: Vyara i znanie. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. Angel Krastev i 20-godishninata na spetsialnostta teologia v Shumenskiya universitet. Shumen, 105-116).*
- Кувев 1940: *Кувев, К.* Малоазийската теория за езика на св. Кирил и Методий. –В: Училищен преглед, 39, 1, 25-36 (Kuev 1940: *Kuev, K. Maloaziyskata teoria za ezika na sv. Kiril i Metodiy. –In: Uchilishten pregled, 39, 1, 25-36).*
- Лалева 1991: *Лалева, Т.* Редакции на Климентовото Похвално слово за Кирил. –В: Кирило-Методиевски студии, кн. 8, 32-44 (Laleva 1991: *Laleva, T. Redaktsii na Klimentovoto Pohvalno slovo za Kiril. –In: Kirilo-Metodievski studii, 8, 32-44).*
- Лалева 2004: *Лалева, Т.* Севастияновият сборник в българската ръкописна традиция. София (Laleva 2004: *Laleva, T. Sevastiyanoviyat sbornik v balgarskata rakopisna traditsia. Sofia).*
- ЛИБИ 2 1960: Латински извори за българската история. Т. 2. София (LIBI 2 1960: *Latinski izvori za balgarskata istoria. T. 2. Sofia).*
- Лихачов 1976: *Лихачов, Д.* Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература. –В: Големият свят на руската литература. София (Lihachov 1976: *Lihachov, D. Razmisli za natsionalното svoeobrazie i evropeyskoto znachenie na starobalgarskata literatura. –In: Golemiyat svyat na ruskata literatura. Sofia).*
- Мирчева 2004: *Мирчева, Б.* „Каждый первый...“ (Синкел Савва – автор Службы Кириллу Философу). – In: BraSlav 2. Zbornik z medzinardnej slavistickej konferencie, konanej na Filozofickej fakulte University Komenskeho v Bratislave dna 13. a 14. novembra 2003. Bratislava, 64-72 (Mircheva 2004: *Mircheva, B. „Kazhduy pervyy...“ (Sinkel Savva – avtor Sluzhby Kirillu Filozofu). –In: BraSlav 2. Zbornik z medzinardnej slavistickej konferencie, konanej na Filozofickej fakulte University Komenskeho v Bratislave dna 13. a 14. novembra 2003. Bratislava, 64-72).*
- Николова 1995: *Николова, Св.* Извори за живота и делото на Кирил и Методий. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 2, 60-88 (Nikolova 1995: *Nikolova, Sv.*

- Izvori za zhivota i deloto na Kiril i Metodiy. –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 2, 60-88).
- Николова 2007: *Николова, С.* Так называемое Первое слово Иоанна Экзарха Болгарского о Рождестве Христа и его греческий источник. –В: Старобългаристика, XXXI, № 2, 3-20 (Nikolova 2007: *Nikolova, S.* Tak nazayvaemoe Pervoe slovo Ioanna Ekzarha Bolgarskogo o Rozhdestve Hrista i ego grecheskiy istochnik. –In: Starobalgaristika, XXXI, № 2, 3-20).
- Німчук 1983: *Німчук, В. В.* Київські глаголичні листки. Київ: Наукова думка (Nimchuk 1983: *Nimchuk, V. V.* Kiivs'ki glagolichni listki. Kiiv: Naukova dumka).
- Павлова 1994: *Павлова, Р.* Петър Черноризец – старобългарски писател от X век. –В: Кирило-Методиевски студии, кн. 9. София (Pavlova 1994: *Pavlova, R.* Petar Chernorizets – starobalgarski pisatel ot X vek. –In: Kirilo-Metodievski studii 9. Sofia).
- Павлова 2003: *Павлова, Р.* Петър Черноризец (X в.) –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 3, 141 (Pavlova 2003: *Pavlova, R.* Petar Chernorizets (X v.) –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 3, 141).
- Пентковский 1998: *Пентковский, А.* Евангелие от Иоанна в славянской традиции. Санкт Петербург, Приложение 1 (Pentkovskiy 1998: *Pentkovskiy, A.* Evangelie ot Ioanna v slavyanskoj traditsii. Sankt Peterburg, Prilozhenie 1).
- Петканова 1986: *Петканова, Д.* Към въпроса за авторство на Житието на Методий –В: Език и литература, кн. 41, 5-10 (Petkanova 1986: *Petkanova, D.* Kam voproso za avtorstvoto na Zhitieto na Metodiy –In: Ezik i literatura, 41, 5-10).
- Славова 2008: *Славова, Т.* Йоан Екзарх. –В: История на българската средновековна литература. София, 245-248 (Slavova 2008: *Slavova, T.* Yoan Ekzarh. –In: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sofia, 245-248).
- Смядовски 2003: *Смядовски, С.* Чивидалско евангелие. –В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 4. София, 414-415 (Smyadovski 2003: *Smyadovski, S.* Chividalsko evangelie. –In: Kirilo-Metodievaska entsiklopedia, T. 4. Sofia, 414-415).
- Соболевский 1901: *Соболевский А. И.* Шестоднев Кирилла Философа. –В: Известия Отделения русского языка и словесности, Т. 6, кн. 2. С. Петербург, 177-202. (Sobolevskiy 1901: *Sobolevskiy A. I.* Shestodnev Kirilla Filosofa. –In: Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti, T. 6, kn. 2. S. Peterburg, 177-202).
- Соболевски 1905: *Соболевский, А. И.* Новые слова Климента Словенского. Труд А. В. Стояновича. С. Петербург. – Рецензии, поместени в Журнал МНП, ч. 362, 433. (Sobolevski 1905: *Sobolevskiy, A.* Novyye slova Klimenta Slovenskogo. Trud A. V. Stoyanovicha. S. Peterburg. – Retsenzii, pomesteni v Zhurnal MNP, ch. 362, 433).
- Соболевски 1908: *Соболевский, А. И.* Слова Петра Черноризца. –В: Известия Отделения русского языка и словесности, Т. 13, кн. 3. С. Петербург, 314-321 (Sobolevski 1908: *Sobolevskiy, A. I.* Slova Petra Chernoriztsa. –In: Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti, T. 13, 3. S. Peterburg, 314-321).
- Спасителна книга 2008: Гръцкият оригинал на Симеоновия сборник. Ред. М. Славова, П. Янева, С. Иванов. София (Spasitelna kniga 2008: Gratskiyat original na Simeonoviya sbornik. Red. M. Slavova, P. Yaneva, S. Ivanov. Sofia).
- Спасова 1996: *Спасова, М.* Към въпроса за първоначалния текст и авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. –В: Palaeobulgarica, г. 20, кн. 3, 55-75 (Spasova 1996: *Spasova, M.* Kam voproso za parvonachalniya tekst i avtorstvoto na Pohvalno slovo za Kiril i Metodiy. – In: Palaeobulgarica, g. 20, Nr. 3, 55-75).
- Спасова 2005: *Спасова, М.* На коя дата и през кой месец се е провел Преславският събор от 893 година. –В: Преславска книжовна школа, т. 8, 84-101 (Spasova 2005:

- Spasova, M.* Na koya data i prez koy mesets se e provel Preslavskiyat sabor ot 893 godina . – In: Preslavska knizhovna shkola, t. 8, 84-101).
- Спасова 2010: *Спасова, М.* Преславски етап от формирането на старобългарския хомиляр. –В: Преславска книжовна школа, т. 11. Шумен, 108-123 (Spasova 2010: *Spasova, M.* Preslavski etap ot formiraneto na starobalgarskiya homiliar. –In: Preslavska knizhovna shkola, t. 11. Shumen, 108-123).
- Станчев 1991: *Станчев, К.* Слова на Йоан Екзарх Български. –В: Старобългарска литература, кн. 25-26, 66-72 (Stanchev 1991: *Stanchev, K.* Slova na Yoan Ekzarh Balgarski. –In: Starobalgarska literatura, kn. 25-26, 66-72).
- Станчев, Попов 1988: *Станчев, Кр., Г. Попов.* Климент Охридски. Живот и творчество. София (Stanchev, Popov 1988: *Stanchev, Kr., G. Popov.* Kliment Ohridski. Zhivot i tvorchestvo. Sofia).
- Старославянский словарь по рукописям X-XI веков 1994 /1999/: Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва (Staroslavyanskiy slovar' po rukopisyam X-XI vekov 1994 /1999/: Pod red. R. M. Tseytlin, R. Vecherki i E. Blagovoy. Moskva).
- Стоянова 1996: *Стоянова, Гр.* За термина на поучителните слова на Петър Черноризец и библейските цитати в тях. –В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 149-159 (Stoyanova 1996: *Stoyanova, Gr.* Za termina na pouchitelnite slova na Petar Chernorizets i bibleyskite tsitati v tyah. –In: Medievistichni izsledvaniya v pamet na Peyo Dimitrov. Shumen, 149-159).
- Тахиаос 1971: *Тахиаос, А.-Е.* Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. –В: Константин-Кирил Философ. Доклады от Симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. Т. 2. София, 285-293 (Tahiaos 1971: *Tahiaos, A.-E.* Sozdanie i deyatelnost' literaturnogo kruga Konstantina-Kirilla do Moravskoy missii. –In: Konstantin-Kiril Filosof. Dokladi ot Simpoziuma, posveten na 1100-godishninata ot smartta mu. T. 2. Sofia, 285-293).
- Тотоманова 2008: *Тотоманова, А.-М.* Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. София (Totomanova 2008: *Totomanova, A.-M.* Slavyanskata versia na hronikata na Georgi Sinkel. Sofia).
- Трендафилов 2001: *Трендафилов, Х.* Йоан Екзарх Български (Старобългарски книжовници, 6). София (Trendafilov 2001: *Trendafilov, H.* Yoan Ekzarh Balgarski (Starobalgarski knizhovnitsi, 6). Sofia).
- Трендафилов 2001а: *Трендафилов, Х.* Три непубликувани преписа на трактата „За буквите” от Черноризец Храбър. – Преславска книжовна школа, 5. София, 230-242 (Trendafilov 2001a: *Trendafilov, H.* Tri nepublikuvani prepisa na traktata „Za bukвите” ot Chernorizets Hrabar. – Preslavska knizhovna shkola, 5. Sofia, 230-242).
- Трендафилов 2005: *Трендафилов, Хр.* Горазд и Пространното житие на Методий. –В: Преславска книжовна школа, т. 8. Шумен, 69-83 (Trendafilov 2005: *Trendafilov, Hr.* Gorazd i Prostrannoto zhitie na Metodiy. –In: Preslavska knizhovna shkola, t. 8. Shumen, 69-83).
- Турилов 1995: *Турилов, А. А.* Болгарские литературные памятники эпохи Первого царства в книжности Московской Руси XV-XVI вв. (заметки и оценка явления). –В: Славяноведение, 31-45 (Turilov 1995: *Turilov, A. A.* Bolgarskiye literaturnye pamyatniki epokhi Pervogo tsarstva v knizhnosti Moskovskoy Rusi XV-XVI vv. (zametki i otsenka yavleniya). –In: Slavyanovedenie, 31-45).
- Турилов 1999: *Турилов, А.* Две забытые даты в болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства). –В: Palaeobulgarica XXIII, № 1, 14-34

- (Turilov 1999: *Turilov, A. Dve zabytie daty v bolgarskoy tserkovno-politicheskoj istorii IX v. (K voprosu formirovaniya bolgarskogo varianta tserkovnogo mesyatseslova v epohu Pervogo tsarstva).* –In: *Palaeobulgarica XXIII, № 1, 14-34.*)
- Хауптова 1981: *Хауптова, З.* Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы. –В: *Старобългарска литература, 10, 88-94* (Hauptova 1981: *Hauptova, Z. Pohvala tsaryu Simeonu, ee avtor i vizantiyskie obraztsy.* –In: *Starobalgarska literatura, 10, 88-94.*)
- Федер 2008: *Федер, У.* Кънажни изборникъ за възпитанието на канартикина издаден от Уйлям Р. Федер. Т. 1. Увод и показалци; Т. 2. Текст. В. Търново (Feder 2008: *Feder, W. Кънажни изборникъ за възпитанието на канартикина izdaden ot William R. Feder. T. 1. Uvod i pokazaltsi; T. 2. Tekst. V. Tarnovo.*)
- Флоря 1981: *Флоря, Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности. Отв. ред. В. Д. Королюк. Вступ. статья, пер. и коммент. Б. Н. Флори. Москва (Florya 1981: *Florya, B. N. Skazaniya o nachale slavyanskoj pis'menosti. Otv. red. V. D. Korolyuk. Vstup. Stat'ya, per. i komment. B. N. Flori. Moskva.*)
- Цанев 1996: *Цанев, Ц.* Словото за слизането на Св. Дух – предполагаемо произведение на Йоан Екзарх. –В: *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 141-148* (Tsanev 1996: *Tsanev, Ts. Slovoto za slizaneto na Sv. Duh – predpolagaemo proizvedenie na Yoan Ekzarh.* –In: *Medievistichni izsledvaniya v pamet na Pejo Dimitrov. Shumen, 141-148.*)
- Щерева 1985: *Щерева, И.* Голямата Базилика в Плиска. –В: *Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 1. София, 510-513* (Shtereva 1985: *Shtereva, I. Golyamata Bazilika v Pliska.* –In: *Kirilo-Methodievska entsiklopedia, T. 1. Sofia, 510-513.*)
- Cyrrilomethodianum 1986: *Cyrrilomethodianum X. Red. A. E. Tachiaos. Thessalonique: Association hellénique d'études Slaves, 341-344.*
- Dujcev 1938: *Dujcev, Iv.* Un manuscrit grec inconnu avec l'ascalouthie et la Vie de st. Naum d'Ohrid. –In: *Studia historico-philologica Serdicensia, V. 1. Serdicae, 121-124.*
- Hansack 1980: *Hansack, E.* Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. 2. Band. Freiburg i. Br. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations. T. XIII (X, 2).
- Krastanov 1999: *Krastanov, T.* Vatican Sources on Velegrad-Belgrad-Berat: Clement of Velitza's Episcopacy from 906 to 916 and on The Holy Seven Teachers of Bulgaria (Sv. Sedmocislenici). – *Bulgarian Historical Review. Sofia, Twenty seventh Year, No 3-4, 124-131.*
- Krastanov 2011: *Krastanov, T.* ΓΡΑΦΩ ΓΡΕΚΙΣΤΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΣ ΩΝ - AUDIATUR ET ALTERA PARS. The Beginnings of Bulgarian and Chech Letters and Literature according to Sources from the Vatican Library, Russia and the Sinai Monastery. –In: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies Sofia. 22-27 august 2011. Vol. III. Abstracts of free Communications. Sofia, 184-185.*
- Petkanova 1988: *Petkanova, D.* Zur Frage der Autorenschaft der Vita Methodii – Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. Bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Neuried, 485-490.
- Sadnik 1967: *Sadnik, L.* Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Wiesbaden (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations, T. V).
- Ševcenco 1998: *Ševcenco, I.* Constantin-Cyril, apostle of the Slavs, as „Biliothecary”, or How Byzantine Was the Author of Constantines Vita! – In: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...Festschrift in Honor of Janos M. Bak. Budapest, 214-221.*

- Tarnanidis 1988: *Tarnanidis, I.* The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki.
- Varnalidis 1968: *Varnalidis, S. L.* Αρχιεπισκοπή Αχρίδος κατά τον ΙΗ αιώνα και η κατάρρησις αυτής. Dissertatio ad Lauream optinendam in scientiis ecclesiasticis orientalibus. Moderator R. P. Michael Lacko. Roma, P.I.O.S.
- Veder 1983: *Veder, W.* The Izbornik of John the Sinner: a Compilation from Compilations. – Полата књигописњая, 8, 15-37 (Veder 1983: *Veder, W.* The Izbornik of John the Sinner: a Compilation from Compilations. – Polata kњigopis' naya, 8, 15-37).
- Veder 1995: *Veder, W.* Der bulgarische Ursprung des Izbornik von 1076. – Кирило-Методиевски студии (KMS), кн. 10, 82-87.
- Vondrak 1896: *Vondrak, V.* O mluvě Jana Exarcha bulgarského. Praha.
- Wattenbach 1876: *Wattenbach, W.* Geschichte des Römischen Papstthums. Berlin.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1. Идиолект Екзархов

акзи, без блазна, бесквасовънзи, безочумство, блажство, богатство, врачъ, врачба, възстание, вешть elementum, винство, възстрасти, възскраинь, горѣ, градъ, гораздство, донелиже, дрѣво-дѣла, дѣла, дѣльма, дѣтородство, дѣнство, жидовинъ, жизнь, жиньнъ, жадънъ и алъчънъ, зать, извѣтъ, имъже, истнакльство, капище, клеверѣтъ, кзисельство, лѣпо естъ, лѣчба, масло, мьчѣтъ, михъство, небонъ, навзикноути, несъвѣда, несъставьно, непьщевати, народъство, обидьливъ, онсица, оцѣтъство, пасточухъ, писание, подоба, помзислъ, понѣва, присно, причастъ-никъ, подроуѣтъ, познаньство, помзислъ, порода, правосудство, приплодъ, проказство, прѣсла-вьно, почѣство, радьма, разгнѣвати са, различество, свирѣль, сице, сватѣство, строительство, съставъ, таче, тварь, ти за съюз и, трѣва, оуродство, оулица, хочла, хзитръць, црѣкзи еже се речеть съборъ, чловѣчь, часъ, чиститель, чистительство, шѣствие, кѣтъство (Vondrak 1896).

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2. 71 лексеми от творби на Йоан Екзарх, съдържащи се в 40 беседи за Евангелието на папа Григорий Двоеслов и Легенда на Никольски, които не са включени в Slovník jazyka staroslověnského:

братолюбство, възмжтъ, възносънъ, възтръ, възхлестити, възпатити, възчитати, възити, възхо-дити, гривна, грѣбавъ, грѣбоватъ, грочда, добровольнъ, извратити, извращение, количество, криво, лазити, лалокла, назнаменование, наточънъ, натъкнѣти, неиспытънъ, неразумѣнъ, нера-зочмѣние, образование, обрѣтель, обьщно, опочѣтѣние, осажимъ, подобѣство, правовѣрство, празнь, примьникъ, прикланати, прилетѣти, приплодъ, прѣвлачити, прѣдѣлати, различество, скоровѣчине, скоровѣчънъ, собство, сосние, срѣдовѣчине, соухость, съгладание, съграмаждение, съдѣжити, съложънъ, съмжтънѣ, съплъзнѣти, състѣпати, съходъ, съиновънъ, същѣствие, кѣтъствие, тзлъ, оубѣвати, оубѣгати, оудобрити, оукладати, оулица, оучистити, оучастити, челесънъ (Благоева, Икономова/Vlagueva, Ikonomova 1995: 288)

ПРИЛОЖЕНИЕ № 3. 64 лексеми в речниците само с цитат от Йоан Екзарх:

Азма азматъската, безвѣдъ, безмзисльнъ, безначатъчънъ, вестъля, богодоушънъ, винство, волевратънъ, възмѣсть, възтанъ, възопостасънъ, довѣдънъ, женство, изборивъ, изливъ, исходъ-ство, любосластивъ, мръцание, мзисливъ, народонвѣръчънъ, недостигомъ, недостижство, неогла-голанъ, непостѣпъ, неродънъ, нерождество, несквърнавъ, оплзтити, оплзщение, особие, отъстѣ-пъ, оцѣтъство, очловѣчение, похотъ, прикладение, размѣсъ, разоумичивъ, разъностояние, само-влажство, самовластъникъ, саможитъ, самосѣтъ, самосѣщство, сладство, сланость, сопльство, строство, съмотрство, съхожънъ, съменъскзи, същевънъ, същѣствие, творитво, творьскзи, тождънъ, тоуosity, хотовратънъ, хочмъ, чловѣкостроство, чрѣсъкѣтъствие, чочудотворство, чочителънъ, ѣдинити, ѣдиновластство (Илиева/Шиева 2005: 39-40).

ПРИЛОЖЕНИЕ № 4. Идиолект на Екзарх в Трето слово за Рождество Христово:

акы, сырѣчь, исконы, изначела; нѣ бо нѣ; тры имена сырѣчь лица: поганин; храбрь, им'же, сказають, тварь сырѣчь весь мирь; .д. ми вещьми съставль, сиырѣчь, рекше, занеже, единое бжтво, а три ипостаси; доблѣише и тльстѣиши оумомь, етеро, иво вскоуде кнезь и игоумьнь, чрѣнило, на вѣроу правою, сыновьство, бы единовластвию румьскаго влчьства при кесарѣ Августѣ по всей вселеннѣи, неже не бѣ никогда было прѣжде, сила бо сказають Румь, вьскают бо... дондеже ѿимет' се лоуна, сырѣчь ветхия законь, такоже ре етеры глють быти тремь напастемь вь румьсцѣмь градѣ, наводимь се Тиберь рѣка и потопа единою че гра румьска, а друугага погорѣ угнемь, а третие же дьщере Августа цра немужата соуши выпаде вь грѣ сточдныи и оубоавши се смртнааго вьсуждениа; Августь... събра вьсе болгары свое и старце людьскыи мочдрочю чедь, бесчиние, дѣдиноу, женитва, намѣстникь, ридание, вь гаслехь волоугахь, крѣсь. нѣ понеже родь съ чавчьсы. ...